

‘Wat schrijft u daar toch allemaal op?’

Dagboekantekeningen van Otto Barendsen (1915 – 1918) beschouwd en geïnterpreteerd in
het onderzoekskader van life writing

Student: Machteld Pleizier, S2607484

Begeleider en eerste beoordelaar: Sanne Parlevliet

Tweede beoordelaar: Inge Wichgers

Master thesis - PAMAE021

Master Ethics of Education, Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen,

Rijksuniversiteit Groningen

31 Mei 2024

Aantal woorden: 11405

Samenvatting

In deze thesis met als titel ‘Wat schrijft u daar toch allemaal op?’ worden de dagboek aantekeningen van Otto Barendsen beschouwd en geïnterpreteerd in het onderzoekskader van life writing. Cahiers met aantekeningen van Otto Barendsen over Jaap Kann zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw ontdekt. De afgelopen jaren zijn deze aantekeningen gebruikt als bron bij diverse scriptie-onderzoeken en op dit moment worden ze gebruikt als bron bij het schrijven van een boek over de pedagogische relatie tussen Barendsen en Jaap in de tijd van de reformpedagogiek. Omdat er twijfel ontstond over de echtheid van de beschrijving van Jaap dagboeken, is de vraag: Hoe kunnen we de dagboek aantekeningen van Otto Barendsen over Jaap Kann waarderen en wat zijn mogelijkheden en beperkingen bij gebruik van de dagboek aantekeningen als bron bij sociaalwetenschappelijk onderzoek? Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de dagboeken onderzocht en beschreven wat betreft vormkenmerken. Daarnaast is een reflexieve thematische analyse uitgevoerd voor drie rubrieken uit de tool kit van Smith en Watson (2010), de autobiografische ik, relationaliteit en voice. In de teksten klinken verschillende stemmen door van Barendsen. Gesprekken tussen Barendsen en Jaap zijn het belangrijkste bestanddeel van de documenten. Het beeld dat Barendsen schetste van Jaap en anderen is subjectief. Voor informatie over Barendsen kunnen de documenten bruikbaar zijn als primaire bron. Als Jaap onderwerp van onderzoek is, zijn de documenten van Barendsen bruikbaar als secundaire literatuur. Bij gebruik van deze documenten als bron voor sociaalwetenschappelijk onderzoek is het van belang dit verschil in perspectief te onderkennen.

Abstract

This thesis entitled “What are you writing down there anyway?” considers and interprets Otto Barendsen's diary notes in the research framework of life writing. Cahiers containing Otto Barendsen's notes on Jaap Kann were discovered in the 1990s. In recent years, these notes have been used as a source in several thesis research projects and are currently being used as a source in the writing of a book on the pedagogical relationship between Barendsen and Jaap during the time of reform pedagogy. Since doubts arose about the authenticity of the description of Jaap in the diaries, the question is: How can we value Otto Barendsen's diary notes about Jaap Kann and what are possibilities and limitations in using the diary entries as a source in social science research? To answer this research question, the diaries were examined and described in terms of form characteristics. In addition, a reflexive thematic analysis was conducted for three rubrics from Smith and Watson's (2010) tool kit, the autobiographical self, relationality and voice. Several voices of Barendsen resonate in the texts. Conversations between Barendsen and Jaap are the main component of the documents. The picture Barendsen painted of Jaap and others is subjective. For information about Barendsen, the documents can be useful as a primary source. If Jaap is the subject of research, Barendsen's documents are useful as secondary literature. When using these documents as sources for social science research, it is important to recognize this difference in perspective.

Inhoud

Samenvatting.....	2
Abstract	3
1 Introductie	5
1.1 Inleiding	5
1.2 Context: Otto Barendsen en de aantekeningen over Jaap Kann.....	6
1.3 Doelstelling van het onderzoek	8
1.4 Onderzoeksvraag	9
2 Theoretisch kader.....	9
2.1 Life writing	9
2.2 De tool kit– de gereedschapskist	10
3 Methodologie	13
3.1 Kwalitatief onderzoek.....	13
3.2 Onderzoeksproces	13
3.3 Betrouwbaarheid en validiteit	15
4 De cahiers van Otto Barendsen	16
4.1 Dagboeken	17
4.2 Gesprekken	18
4.3 Aantekeningen	20
4.4 Milieu.....	21
4.5 Spiegel.....	22
4.6 Samengevat	22
5 Thematische analyse: resultaten	22
5.1 Otto Barendsen: zijn ‘ik’ in de tekst.....	23
5.2 Otto Barendsen: Jaap (en andere personen).....	27
5.3 Otto Barendsen: hoe klinkt zijn stem?.....	29
5.4 Andere kenmerken van de tekst.....	30
6 Conclusie.....	31
7 Discussie	34
Aanbevelingen voor verder onderzoek	35
Epiloog	37
Literatuurlijst	38
Bijlage A De tool kit van Smith en Watson (2010)	42
Bijlage B Labels/code en thema’s	43
Bijlage C Een verhaal van Jaap.....	45

1 Introductie

1.1 Inleiding

In de periode van 1913 tot en met 1918 werkte Otto Barendsen (1878 – 1923) in Den Haag als repetitor – huiswerkbegeleider – van Jaap Kann (1900 – 1944). Jaap was scholier aan het eerste lyceum in Nederland. Hij had problemen met leren en ook zijn gedrag liet te wensen over (Doddema-Winsemius et al., 1996). Barendsen hield in de periode van februari 1915 tot en met mei 1918 dagboeken en andere aantekeningen bij waarin hij schreef over de huiswerklessen en de gesprekken die hij met Jaap voerde. Deze dagboeken zijn bijna 70 jaar na het overlijden van Otto Barendsen gevonden in het archief van professor Heymans in Groningen. Naast de dagboeken en andere aantekeningen schreef Otto Barendsen wetenschappelijke artikelen, boeken over opvoeding en psychologie (Barendsen, 1921; Barendsen, 1922; Barendsen, 1924), schreef hij een, ongepubliceerde, roman (Van Essen, 1998) en tekst voor een lezing (S. Parlevliet, persoonlijke communicatie, 11 januari 2024).

Otto Barendsen leefde in de tijd waarin een pedagogische vernieuwingsbeweging ontstond, de zogenoemde reformpedagogiek (Bakker et al., 2006). Deze reformpedagogiek was een reactie op het onderwijs zoals dat aan het einde van de negentiende eeuw vorm had gekregen. De stromingen die deel uit maakten van de reformpedagogiek stelden het kind centraal en vonden dat het onderwijs zich moest aanpassen aan het kind. Ze stelden dat opvoeders vertrouwen in de natuurlijke ontwikkeling van het kind moesten hebben en wezen dwang in de opvoeding af. Daarnaast hadden ze kritiek op de eenzijdige nadruk die in hun ogen werd gelegd op kennis en op de verstandelijke ontwikkeling van kinderen (Bakker et al. 2006). Over de pedagogische relatie die er tegen de achtergrond van die reformpedagogiek tussen Jaap Kann en Otto Barendsen ontstond, wordt een boek voorbereid door Mineke van Essen en Sanne Parlevliet.

Als voorbereiding op dit boek zijn er de afgelopen jaren diverse thema's onderzocht en belicht. Daarbij zijn de dagboekantekeningen van Otto Barendsen geanalyseerd en gebruikt als primaire bron (Parlevliet, 2023; Cornelisse, 2020; De Lange, 2022; Schoonhof, 2023; Van der Meer, 2024). Bij deze scripties en ook bij de eerdere publicaties over deze dagboeken, werd

Otto Barendsen gezien als biograaf van Jaap Kann en was er vertrouwen in de ‘levensechtheid’ en het waarheidsgehalte van het biografisch dagboek (Van Essen, 1998). Echter, na de publicatie van de dagboek aantekeningen in 1996 zijn er meer teksten, in een ander literair genre, van de hand van Barendsen gevonden. Het gaat onder andere om een handgeschreven manuscript en om de tekst van een lezing. Het manuscript, ‘De school van Helmar Brinkman’ (Barendsen, z.d.), gaat waarschijnlijk over Otto Barendsen zelf en deze ongepubliceerde roman wordt gekarakteriseerd als *Bildungsroman* (Van Essen, 1998). In de tekst van de lezing wordt een casus beschreven die veel overeenkomsten vertoont met de persoon van Jaap zoals die naar voren komt in de dagboek aantekeningen (S. Parlevliet, persoonlijke communicatie, 11 januari 2024).

De teksten van Otto Barendsen die nu bekend zijn, betreffen dus verschillende literaire genres. Daarbij gaat het zowel om fictie als non-fictie. Uit de dagboek aantekeningen blijkt dat Barendsen ook nog een boek wilde schrijven voor leraren over hoe om te gaan met adolescenten (Barendsen, 1920; Doddema-Winsemius et al., 1996; Van Essen, 1998; Parlevliet, 2023). Mogelijk hield hij de dagboek aantekeningen bij met dit boek voor leraren in zijn achterhoofd. Barendsen was geïnteresseerd in de puberteit en las en publiceerde zelf over deze levensfase (Barendsen, 1924, p.97). Daarmee sloot hij aan bij de opkomende belangstelling voor de puberteit als levensfase (Bakker, 1993). De verschillende literaire genres die Barendsen beoefende, in combinatie met de vermoedelijke reden voor het bijhouden van de dagboek aantekeningen, roept de vraag op of de dagboek aantekeningen op zichzelf staan en ‘levensecht’ zijn of dat Jaap gemodelleerd is naar de kennis die Barendsen verwierf over de puberteit en zijn behoefte om als schrijver een verhaal te vertellen. Hoe zouden we de dagboek aantekeningen van Otto Barendsen over Jaap Kann het beste kunnen lezen?

1.2 Context: Otto Barendsen en de aantekeningen over Jaap Kann

Otto Barendsen werd geboren in een bakkersgezin in Overijssel en werkte een aantal jaren als onderwijzer in Almelo en Dalfsen (Van Essen, 1998). Vanaf 1908 werkte hij aan het Groningse doveninstituut H.D. Guyot en tussen 1908 en 1911 stond hij ingeschreven als student bij de Rijksuniversiteit Groningen (Doddema-Winsemius et al., 1996). Hij volgde colleges bij Gerard Heymans (1857-1930) die daar toen rector magnificus was en filosofie en psychologie doceerde. Aanvankelijk was psychologie als examenvak alleen toegankelijk voor de studenten wijsbegeerte, maar Heymans stelde de colleges psychologie open voor belangstellenden buiten

de studie wijsbegeerte en gaf deze colleges op woensdag- en zaterdagmiddag (Bank & Van Buuren, 2000). Daarmee trok hij met zijn universitaire studie psychologie de belangstelling van onderwijzers. Eén daarvan was Otto Barendsen. Hij volgde de colleges en nam kennis van de theorieën en inzichten van Heymans.

In 1913 nam Barendsen ontslag bij het doveninstituut en vertrok met zijn vrouw naar Den Haag. Om in Den Haag in zijn onderhoud te voorzien gaf hij huiswerklessen en bijlessen en daarnaast bleef hij studeren en lezen (Doddema-Winsemius et al., 1996; Van Essen, 1998). Eén van de leerlingen die Otto Barendsen in die tijd begeleidde, was Jaap Kann. In de periode 1915-1918 maakte Barendsen aantekeningen over de werkmomenten en gesprekken met Jaap. Dat zijn de aantekeningen waar dit onderzoek zich op richt. In 1918 werd Barendsen benoemd als leraar pedagogiek aan een kweekschool in Rotterdam. Daar werkte hij tot 1923, het jaar van zijn overlijden. Tijdens zijn werk als leraar aan de kweekschool schreef en publiceerde Barendsen een aantal artikelen en boeken over psychologie en pedagogiek. De aantekeningen die Otto Barendsen maakte over Jaap Kann werden pas veel later ontdekt.

Otto Barendsen noteerde zijn aantekeningen over Jaap Kann in schriften. Naast 15 schriften die van Barendsen de titel 'Dagboek J.K.' kregen, zijn er 6 schriften met 'Gesprekken' tussen J. en O.. Daarnaast zijn er schriften met als opschrift 'Aantekeningen J.K.', 'Milieu', 'Spiegel – 2 Febr. '20' en is er materiaal van Jaap zelf. In de dagboek-schriften staan ook notities van Lie Gravelaar, de echtgenote van Barendsen. Zij was bij de huiswerkbegeleiding van Jaap betrokken. Zij zorgde ervoor dat na het overlijden van Barendsen al het materiaal over Jaap Kann bij professor Heymans terecht kwam (Doddema-Winsemius et al., 1996). De schriften bleven bijna zeventig jaar in het archief van professor Heymans liggen. Na de ontdekking van de schriften met aantekeningen is ervoor gekozen het materiaal niet integraal te publiceren, maar thematisch te ordenen om de wereld van Jaap Kann te presenteren, en in 1996 verscheen 'De jongen Jaap Kann. Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen.' van Doddema-Winsemius, Dekker en van Essen. Hierin staat, zoals uit de titel blijkt, Jaap Kann centraal. In deze thesis ligt niet de focus op Jaap, maar op de dagboek-aantekeningen van Otto Barendsen als bron.

1.3 Doelstelling van het onderzoek

De inhoud van de schriften van Barendsen was dus de basis voor het boek ‘De jongen Jaap Kann.’ (Doddema-Winsemius et al., 1996). De aantekeningen dienden later ook als bron voor onderzoek en analyses voor scripties (Cornelisse, 2020; De Lange, 2022, Schoonhof, 2023). Van Essen en Parlevliet gebruiken de schriften met aantekeningen van Otto Barendsen nu als bronmateriaal bij hun onderzoek en het schrijven van een boek over de pedagogische relatie die tegen de achtergrond van de reformpedagogiek tussen Jaap Kann en Otto Barendsen ontstond. Als tekstdocumenten zoals de schriften van Otto Barendsen worden gebruikt als data voor analyse, is het van belang deze documenten zorgvuldig te beschouwen (Coffey, 2014). In plaats van de vraag te stellen of een document kan worden gebruikt als ‘geldig’ bewijs, is het volgens Coffey van belang ‘vragen te stellen’ aan documenten om zo meer zicht te krijgen op wat deze documenten wel en niet kunnen onthullen over de sociale wereld en de complexiteit ervan. Het gaat dan om vragen over hoe een document tot stand is gekomen en vragen over vorm en functie. Bij gebruik van een document als bron, zou het document zelf ook onderwerp moeten zijn van analyse.

De documenten van Otto Barendsen zijn bij de onderzoeken tot nu toe voornamelijk op inhoud geanalyseerd. Daarbij zijn de aantekeningen opgevat als data: een tekstuele representatie van een gesprek, observatie of interactie (Guest et. al., 2012). Ze zijn gezien als een bron voor historische kennis over pedagogiek-gerelateerde onderwerpen. Van Essen (1996) stelt de vraag of deze aantekeningen wel als zodanig kunnen worden beschouwd: ‘In hoeverre zat de romancier nu de biograaf in de weg?’. Als er onduidelijkheid is over feitelijkheid of aard van de documenten van Barendsen, wordt daarmee ook onduidelijk welke waarde analyses en conclusies hebben die gebaseerd zijn op deze tekstdocumenten. Het doel van dit onderzoek is te komen tot een beschouwing over de dagboekantekeningen van Otto Barendsen en daartoe aandacht te geven aan de vorm, functie en totstandkoming van deze documenten. Dit beschouwen en interpreteren van de dagboeken als bron kan aanvullende informatie bieden voor het gebruik van deze bron in sociaalwetenschappelijk onderzoek. Daarmee wordt met dit onderzoek een bijdrage geleverd aan het project ‘Puber en Pedagoog’ van Sanne Parlevliet en Mineke van Essen, beide werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen (<https://www.rug.nl/research/nieuwenhuisinstitute/education-in-culture/projects?lang=en>).

1.4 Onderzoeksvraag

De doelstelling van dit onderzoek leidt tot de volgende onderzoeksvraag: Hoe kunnen we de dagboek aantekeningen van Otto Barendsen over Jaap Kann waarderen en wat zijn mogelijkheden en beperkingen bij gebruik van de dagboek aantekeningen als bron bij historisch pedagogisch of sociaalwetenschappelijk onderzoek? Waarderen gebruik ik in deze vraag in de betekenis van inschatten en beoordelen.

Om deze vraag te beantwoorden heb ik gekozen de dagboek aantekeningen te beschouwen en te beoordelen aan de hand van actuele kennis en theorieën over life writing. In het volgende hoofdstuk wordt dit kader geschetst, gevolgd door een hoofdstuk waarin de onderzoeksmethode en het onderzoeksproces zijn beschreven. Hoofdstuk 4 en 5 zijn gewijd aan het beschrijven van uiterlijke vorm- en structuurkenmerken van de documenten en de resultaten van de analyse die is gedaan. Afsluitend volgen in hoofdstuk 6 en 7 de secties discussie en conclusie.

2 Theoretisch kader

2.1 Life writing

De dagboek aantekeningen van Otto Barendsen kunnen worden ingedeeld in de categorie egodocumenten, waar dagboeken, memoires, brieven en andere persoonlijke aantekeningen onder vallen (Dekker, 1993). Egodocumenten werden lang veronachtzaamd, maar rond 1980 ontstond er meer belangstelling voor de subjectieve dimensie van de geschiedenis en vanaf dat moment worden ze (weer) gezien als belangrijke bronnen bij historisch onderzoek en als wetenschappelijk bewijs (Vermeer, 2020; Depkat, 2019; Depkat 2023; Popkin, 2005). Ze komen vaak voort uit de private of huiselijk sfeer en geven vorm aan informatie die meestal niet in de publieke sfeer wordt gedeeld of gepubliceerd (Henderson, 2019). In Nederlands onderzoek naar egodocumenten is aandacht besteed aan veel verschillende onderwerpen en speciale aandacht is er geweest voor kinderen en adolescenten; het dagboek van Anne Frank is daar een voorbeeld van (Vermeer, 2020). Sinds de herwaardering van persoonlijke of egodocumenten wordt internationaal de term life writing veel gebruikt.

Een definitie van life writing die ook door veel anderen geciteerd wordt, is die van Smith en Watson (2010): ‘We understand life writing as a general term for writing that takes a life, one’s own or another’s, as its subject.’ Deze definitie, waarin het schrijven over een leven centraal staat, is van toepassing op een breed spectrum aan persoonlijke documenten en ook op de dagboekantekeningen van Otto Barendsen. Theorieën en kennis over life writing zijn bruikbaar voor historisch onderzoek van egodocumenten en auto/biografie (Vermeer, 2020). In diverse boeken en artikelen wordt geschreven over analyseren, beoordelen en waarderen van life writing (onder andere in Lejeune, 2009; Henderson, 2019; Wagner-Egelhaaf, 2019). Smith en Watson (2010) worden in hun boek ‘Reading autobiography: A guide for interpreting life narratives’ van Smith en Watson (2010) concreet: zij beschrijven in hoofdstuk 9 een tool kit met strategieën voor het lezen van levensverhalen. Deze biedt een praktische aanpak voor het benaderen, verkennen en interpreteren van verschillende vormen van life writing. Bij het onderzoeken van de dagboekantekeningen van Otto Barendsen maak ik gebruik van deze tool kit.

2.2 De tool kit– de gereedschapskist

Smith en Watson (2010) beschrijven in hun tool kit 24 rubrieken met vragen. Per rubriek komt een onderwerp aan de orde dat in eerdere hoofdstukken van het boek uitvoerig is behandeld. In de tool kit staan deze onderwerpen op alfabetische volgorde en per onderwerp staan vragen beschreven. De vragen bieden een ingang voor het benaderen, lezen en interpreteren van de verschillende vormen van life writing (zie voor een opsomming van de rubrieken bijlage A). Vanwege de beperkte tijd is voor dit onderzoek een selectie gemaakt uit deze tool kit. De drie geselecteerde onderwerpen zijn de autobiografische ‘ik’, relationaliteit en voice. Leidend bij deze keuze is geweest dat verkenning van de dagboeken via vragen over deze specifieke onderwerpen, licht werpt op Otto Barendsen als schrijver en als producent van de dagboeken en via hem daarmee op de aard van de documenten. De drie gekozen rubrieken en de bijbehorende vragen overlappen elkaar deels.

2.2.1 De autobiografische ‘ik’

De ‘ik’ in de tekst die verwijst naar de schrijver en producent van de tekst, definiëren Smith en Watson (2010) als de autobiografische ‘ik’. Om kritisch na te kunnen denken over degene die de tekst produceerde en om recht te doen aan de complexiteit van deze schrijver, maken zij onderscheid tussen verschillende ‘ikken’: de echte of historische ‘ik’, de vertellende ‘ik’, de

‘ik’ waarover verteld wordt en de ideële of ideologische ‘ik’. De schrijver neemt als ‘ik’ posities in die verschillende aspecten, stemmen en versies van de verteller weergeven (Fonioková, 2020). Bij de echte of historische ‘ik’ gaat het om de persoon van vlees en bloed die leefde in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats. Lezers leren de historische ‘ik’ niet direct kennen via het lezen van een autobiografische tekst. Het bestaan van deze ‘ik’ wordt door familie of anderen bevestigd door herinneringen of verhalen en door gegevens uit archieven of andere bronnen (Smith & Watson, 2010). In het geval van Otto Barendsen is deze historische ‘ik’ in beeld gebracht en globaal beschreven in de Introductie.

De ‘ik’ die lezers van een autobiografische tekst wel direct leren kennen, is degene die de tekst heeft geschreven, de vertellende ‘ik’. In een autobiografische tekst representeert deze ‘ik’ de schrijver. In de dagboek aantekeningen over Jaap Kann is Otto Barendsen, en voor een klein deel zijn vrouw, de vertellende ‘ik’. Deze schrijver-verteller wordt door Smith en Watson (2010) onderscheiden van de vertelde ‘ik’, de ‘ik’ als object waarover verteld wordt. Of dit onderscheid in het geval van Otto Barendsen, die voornamelijk over Jaap schreef, een rol speelt, zal moeten blijken. Als laatste wordt een ideële of ideologische ‘ik’ onderscheiden. Daarbij gaat het om de manier waarop de ‘ik’ opvattingen representeert die in de tijd waarin deze ‘ik’ leefde gemeengoed waren. Volgens Smith en Watson (2010) is de ideologische ‘ik’ ‘everywhere and nowhere in autobiographical acts’ (p. 77). Beelden over persoonlijkheid en cultureel bepaalde opvattingen over identiteit zijn vaak zo geïnternaliseerd dat deze voor de lezer overkomen als kenmerken van het karakter van de schrijver.

Smith en Watson hebben in de tool kit vragen opgenomen om zicht te krijgen op de verschillende ‘ikken’ in een autobiografische tekst. De vragen die zij beschrijven en die ik gebruik als ingang voor het onderzoeken van de dagboeken van Otto Barendsen zijn de volgende: Hoe zou je de vertellende ‘ik’ beschrijven? Wat voor toon klinkt er door in de vertelstem? Wat voor verhaal probeert de verteller over zichzelf te vertellen? Hoe zou je de kloof beschrijven tussen de vertellende ‘ik’ (of verteller) en de vertelde ‘ik’? Zijn er meerdere vertelde ‘ikken’? Is de ideologische notie van de ‘ik’ van invloed op de ik-verteller?

2.2.2 Relationaliteit

Het concept van relationaliteit in de context van life writing impliceert volgens Smith en Watson (2010) dat het verhaal van een persoon altijd verbonden is met het verhaal van een ander. Deze rubriek uit de tool kit is gekozen omdat in de dagboeken van Barendsen een ander

dan Barendsen zelf een belangrijke plaats inneemt, namelijk zijn ‘studieobject’ Jaap. Vragen die worden gesteld zijn: Welke anderen leven er in de tekst? Is er een betekenisvolle ander in de tekst door wie, aan wie of over wie het levensverhaal verteld wordt? Wie of wat is die ander? In hoeverre wordt de aard van die relatie duidelijk gemaakt aan de lezer? Horen we de stemmen van deze ander expliciet in de tekst, of impliciet? Wanneer komen de stemmen van de andere naar voren? Wat voor belang lijkt de verteller te hebben in deze ander? Beïnvloedt dit belang de verteller? Wat is de impact van deze relatie op de subjectiviteit van de verteller?

2.2.3 Voice – Stemmen in de tekst

Life writing komt voor in verschillende vormen, maar ook als het een geschreven tekst betreft, kan een lezer de ervaring hebben dat de verteller praat tegen de lezer. Het concept voice dat in deze tool kit wordt beschreven, is een metafoor voor spraak, voor hoe de lezer de stem van de schrijver hoort en ervaart (Smith & Watson, 2010). Voice kan in een autobiografische tekst gezien worden als de stem van de vertellende ‘ik’, dus van de schrijver. Als alleen deze vertellende ‘ik’ gehoord wordt, is de tekst monovocaal. De vertellende ‘ik’ kan ook verschillende stemmen hebben, die alle een ander aspect, een interne stem, van de verteller representeren; daarmee is er sprake van een polyvocale of meerstemmige tekst. Bij dit onderwerp uit de tool kit gaat het om een subjectieve ervaring van de lezer. Woordkeus en schrijfstijl spelen een rol bij hoe de lezer de stemmen in een tekst ervaart.

Naast de interne stemmen van de ‘ik’ kan de verteller externe stemmen opnemen in de tekst. Dit kan door het citeren van gesprekken of in de vorm van een fictieel gesprek met een voorgestelde ander. Vragen in de categorie voice van de tool kit dienen als hulp om als lezer zicht te krijgen op de interne stemmen van de schrijver en de externe stemmen die hij opvoert. Vragen die een ingang bieden voor het analyseren van de dagboek aantekeningen zijn: Lijkt er één stem te zijn die het verhaal domineert? Zijn er meerdere en tegenstrijdige stemmen? Is de tekst een- of meerstemmig? Als er één stem domineert in het verhaal, waar en hoe komen er dan andere stemmen naar voren? Hoe houdt de vertellende ‘ik’ die stemmen in toom of beperkt hij ze? Als er meerdere stemmen zijn, wanneer komen ze naar voren en wanneer verdwijnen ze? Waarom?

3 Methodologie

3.1 Kwalitatief onderzoek

Het onderzoek van de dagboek aantekeningen van Otto Barendsen betreft een kwalitatief onderzoek. Onderwerp van onderzoek zijn de schriften met aantekeningen van Otto Barendsen; het ging daarbij in eerste instantie om de schriften met het opschrift ‘Dagboek J.K.’ (Barendsen, 1915 – 1918). Zowel het zicht krijgen op uiterlijke vorm- en structuurkenmerken van de documenten als het identificeren van patronen en thema’s in de tekst zijn van belang voor een antwoord op de onderzoeksvraag. Om zicht te krijgen op de vorm en uiterlijke kenmerken van de documenten zijn de originele schriften van Otto Barendsen verkend, grondig bekeken en beschreven. Voor het beantwoorden van de vragen uit de geselecteerde categorieën van de tool kit is een reflexieve thematische analyse uitgevoerd (Braun & Clarke, 2006, 2021). Deze vorm van analyse is passend en bruikbaar voor het identificeren en beschrijven van patronen of thema’s die verbonden zijn aan de onderwerpen autobiografische ‘ik’, relationaliteit en voice uit de tool kit van Smith en Watson (2010).

In dit onderzoek zijn een deductieve en inductieve benadering gecombineerd. Als startpunt voor de reflexieve thematische analyse is het theoretisch kader van life writing gebruikt. De eerste zoekterm is geformuleerd aansluitend bij de gekozen onderwerpen uit de tool kit (Elliott, 2018). Daarmee had deze fase een deductief karakter. Bij het identificeren en analyseren van patronen, of thema’s, zijn de fasen gevolgd zoals die door Terry et al. (2017) en Braun en Clarke (2006) zijn beschreven. Deze fasen volgden elkaar niet lineair op, maar waren onderdeel van een iteratief en reflexief proces waarbij de methode van onderzoek zich deels tijdens het doen van het onderzoek ontwikkelde (Braun & Clarke, 2021; Hammersley, 2022). In dat proces was ruimte voor inductief redeneren waarbij thema’s zijn geïdentificeerd die niet direct gerelateerd waren aan de onderzochte onderwerpen uit de *tool kit*.

3.2 Onderzoeksproces

Verkenning

Voor het verkennen van de documenten heb ik gebruik gemaakt van de uitgetypte, digitaal opgeslagen en geprinte versie van de tekst. Daarbij zijn allereerst de dagboeken gelezen, én de gesprekken waarnaar in de dagboeken werd verwezen. Vervolgens zijn de andere teksten

gelezen. Tijdens het lezen heb ik aspecten die me opvielen gemarkeerd en aantekeningen daarover genoteerd in mijn notitieboek of in de kantlijn van de printversie van de documenten. De teksten in de dagboeken heb ik genummerd om meer overzicht te krijgen. De datumvermelding van Barendsen heb ik gedefinieerd als begin van een nieuw fragment in de tekst en voorzien van een nummer. Naast de cahiers is er een verzameling losse documenten met notities van Jaap zelf, met onder andere tekeningen en een proefwerkschrift. Deze documenten maken geen deel uit van dit onderzoek omdat ze vooral informatie over Jaap toevoegen en minder over Barendsen als schrijver van de tekst. Ook zijn de opmerkingen die Barendsen maakt op die documenten niet opgenomen in de uitgetypte versie van de documenten.

Coderen en identificeren van thema's

Als eerste label of initiële code om de tekst te verkennen heb ik gekozen voor persoonlijke voornaamwoorden die de schrijver en Jaap representeren. Voor het onderwerp autobiografische 'ik' waren dat de woorden 'ik', 'me' en 'we'. Voor de verkenning van Jaap als belangrijkste relatie van Otto Barendsen waren dat de woorden 'hij' en 'hem'. Dit heb ik gedaan voor de eerste tien pagina's van de geprinte tekst. Daarbij merkte ik dat het van belang was werkwoorden bij de persoonlijke voornaamwoorden 'ik' en 'hij' te betrekken om zicht te krijgen op wat de schrijver, de 'ik' doet in deze tekst en hoe hij zijn object, Jaap, de 'hij', beschrijft. Vanaf dit punt startte het identificeren van verschillende 'ikken' en 'hij-en'. Codes zijn daarna toegepast op alle dagboek-tekst. Tijdens deze fase van het coderen, markeerde ik ook bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden en observeerde ik de schrijfstijl van Otto Barendsen. Dit om de voice van Barendsen te kunnen beschrijven.

Het beoordelen en herzien van de codes en thema's leidde tot het herordenen van codes en anders formuleren van thema's met betrekking tot Jaap als relatie van Otto Barendsen en als belangrijkste object van de tekst. In de eerste fases van de analyse relateerde ik de codes voor de beschrijving van Jaap aan het werkwoord dat gekoppeld was aan de 'hij' waarmee Jaap gerepresenteerd werd. Dit leverde wel informatie over Jaap, maar geen nieuwe informatie over de schrijver op. Daarom heb ik de codes voor Jaap herzien en ondergebracht onder twee thema's: 'geobserveerd' en 'beschreven' object. Ook leidde het beoordelen en herzien in deze fase tot het formuleren van meer overkoepelende thema's voor de beschrijving van Otto Barendsen als schrijver en gespreksdeelnemer. Met deze aanpassingen zijn de dagboeken

nogmaals gelezen en zijn de al gearceerde tekstdelen gecontroleerd en gemiste ‘ikken’ alsnog gearceerd.

Het onderwerp voice bleek lastiger te benaderen. Door het arceren van bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden kreeg ik wel zicht op de verschillende emoties die Otto Barendsen beschrijft, maar het bleek voor mij geen ingang voor het identificeren of construeren van een thema. Dit zal zeker te maken hebben met het ontbreken van een wetenschappelijk taalkundige of literaire achtergrond. Voor deze rubriek uit de tool kit heb ik besloten de vragen te beantwoorden vanuit mijn subjectieve ervaring als lezer en de antwoorden te illustreren met citaten uit de dagboeken.

Werken op papier

Bij de start van het onderzoek heb ik de Word-documenten met de dagboek-tekst geüpload in ATLAS.ti, een softwareprogramma voor kwalitatieve analyse. In dat programma heb ik initiële codes aangemaakt. Het werken met deze software hinderde mij echter bij het krijgen en houden van overzicht binnen een document en bij het heen en weer gaan tussen de verschillende documenten. Ik heb daarom de keuze gemaakt om te coderen op de papieren versie en heb daarbij gekleurde markers, potlood en pen gebruikt. Aantekeningen over gedachtegang, ideeën en beslissingen zijn opgeschreven in een persoonlijk notitieboek. Zie bijlage B voor een overzicht over codes en thema's.

3.3 Betrouwbaarheid en validiteit

Gedurende dit het onderzoek heb ik aantekeningen bijgehouden over verschillende aspecten van het onderzoeksproces en over mijn overwegingen bij de verschillende stappen. In dit onderzoeksverslag streef ik ernaar het onderzoeksproces zorgvuldig en transparant te beschrijven, inclusief mijn persoonlijke en dus subjectieve afwegingen en keuzes. Bij het schrijven van het verslag en resultaten heb ik gebruik gemaakt van de overzichten van Levitt et. al. (2018) met aandachtspunten voor rapportage van kwalitatief onderzoek.

4 De cahiers van Otto Barendsen

De ‘cahiers’ waarin Otto Barendsen zijn aantekeningen maakte, zijn in april 1924 door Lie, de weduwe van Otto Barendsen, afgestaan aan het ‘Psychologisch Instituut der Groningsche Universiteit’ (Handgeschreven document bij het dossier, ondertekend door Heymans, 18 april 1924, bijgesloten bij de cahiers). Heymans schrijft dat ‘de cahiers een aantal m.i. belangrijke gegevens [bevatten] betreffende de ontwikkeling van een jongens ziel gedurende de middelbare-schooljaren.’ In een getypte ondertekende brief die ook bij de cahiers is bijgesloten, staat expliciet vermeld dat het gaat om ‘de psychische ontwikkeling’. Naast de cahiers is er een verzameling losse documenten met notities van Jaap zelf, met onder andere tekeningen en een proefwerkschrift. De tekst uit de schriften is uitgetypt door Mien Doddema-Winsemius en is toegevoegd aan de verzameling documenten. Deze uitgetypte versie is daarnaast digitaal opgeslagen in vijf Word-documenten (zie afbeelding 1).

Afbeelding 1

Overzicht digitale tekstdocumenten van Otto Barendsen

Naam	Gewijzigd op	Type	Grootte
 Barendsen_DAGBOEK1	4-1-2024 18:18	Microsoft Word 9...	280 kB
 Barendsen_DAGBOEK2	4-1-2024 18:19	Microsoft Word 9...	288 kB
 Barendsen_DAGBOEK3	4-1-2024 18:20	Microsoft Word 9...	159 kB
 Barendsen_Gesprekken	4-1-2024 18:22	Microsoft Word 9...	291 kB
 Barendsen_Milieu etc.	4-1-2024 18:23	Microsoft Word 9...	79 kB

Noot: *screenshot* van opgeslagen Word-documenten

De tekst en opmaak in de originele cahiers is vergeleken met de uitgetypte versie die is geprint. Soms is een typefout gemaakt, maar de tekst en leestekens in de uitgetypte versie komen verder overeen met de tekst en leestekens in de handgeschreven versie van de dagboeken. De opmaak komt in zoverre overeen dat in de uitgetypte versie op een nieuwe regel wordt begonnen en een witregel is ingevoegd zoals Barendsen dat in zijn dagboeken ook doet. Echter, Barendsen zet regelmatig een streep onder een notitie binnen een tekstfragment dat valt onder één datum. Dit

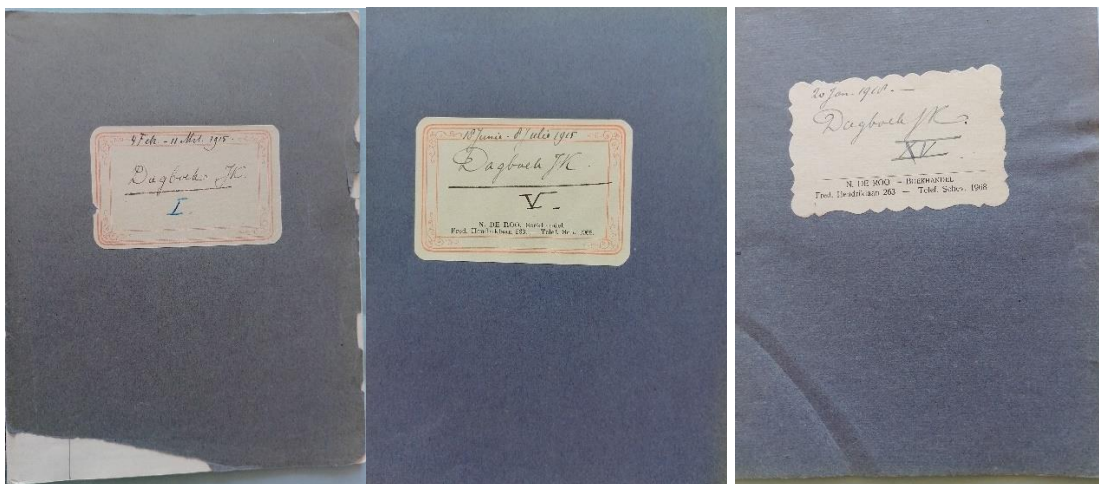
is in de uitgetypte versie niet altijd gedaan. Ook staat niet altijd benoemd waar een tekening is ingevoegd, waar in een nieuw cahier wordt begonnen en waar tekst is doorgehaald of in de kantlijn is geplaatst. De uitgetypte versie van de cahiers mist dus deels de beschrijving van opmaak en andere fysieke aspecten van de cahiers. Daarmee ontbreken gegevens die iets vertellen over een mogelijk werkwijze van Otto Barendsen bij het schrijven en verzamelen van informatie. Om deze lacune te vullen worden hieronder de cahiers met de verschillende tekstsoorten beschreven wat betreft fysieke kenmerken en globale inhoud.

4.1 Dagboeken

De dagboeken zijn 15 blauwe cahiers met zachte kaft. De cahiers zijn voorzien van de titel ‘Dagboek J.K.’, een romeins cijfer en de datumaanduiding van de periode waarin de aantekeningen zijn gemaakt (zie afbeelding 2). Op dagboek I en II zijn de romeinse cijfers geschreven met blauw potlood, op de overige dagboeken met vulpen. De dagboeken zijn geschreven met vulpen en ook de tekeningetjes die soms zijn ingevoegd, zijn gemaakt met vulpen. De bladzijden van de cahiers zijn in de buitenhoek bovenaan voorzien van een nummer geschreven met rood potlood, in één cahier zijn de bladzijdenummers geschreven met blauw potlood. In Dagboek XV zijn de pagina’s niet genummerd. Het is niet duidelijk of de nummering van de bladzijden is geschreven door Otto Barendsen of later door een andere persoon is toegevoegd.

Afbeelding 2

Dagboeken: voorkant van drie cahiers

De aantekeningen zijn per werkmoment voorzien van een datum, dag en maand, meestal zonder jaartal. Dat jaartal vermeldde Barendsen wel bij de overgang naar een nieuw jaar of nieuw schrift. De volgorde waarin de dagboeken gelezen moeten worden is door de nummering van de cahiers en de vermelding van de data duidelijk. De eerste aantekeningen in het eerste dagboek gaan over een werkmoment op 4 februari 1915. Vanaf dat moment zijn er in 1915 aantekeningen van bijna elk werkmoment. Het gaat daarbij om vijf tot zes werkmomenten per week, van maandag tot en met zaterdag. In de loop van de tijd veranderde de frequentie waarmee aantekeningen werden gemaakt. Barendsen sloeg dagen over en verwees dan in de tekst naar ‘gisteren’ of hij noteerde de periode waarop de aantekening betrekking hebben: ‘14.15 Jan.’ (1916), ‘11 tot 18 Febr.’ (1916). De dagboeken bestaan in totaal uit 423 fragmenten.

De dagboeken bevatten aantekeningen over de momenten waarop Otto Barendsen als repetitor Jaap Kann begeleidde bij het maken van zijn schoolwerk. Barendsen beschreef voornamelijk wat hij zelf zei en deed en wat Jaap zei en deed tijdens deze werkmomenten. De teksten zijn voor het overgrote deel in de tegenwoordige tijd gesteld. De nadruk ligt op gesprekken tussen Jaap en Barendsen en op de verhalen die Jaap vertelde over leraren en gebeurtenissen op school. De werkmomenten speelden zich af bij Jaap thuis en later ook in het huis van Barendsen zelf. Otto Barendsen schreef daarnaast op een aantal data over gebeurtenissen die zich afspeelden buiten deze werkmomenten en werkruimtes, zoals bijvoorbeeld zijn bezoek aan een toneelvoorstelling van Jaap of een ontmoeting bij het reizen. In de dagboeken verwees Barendsen naar gesprekken die hij noteerde in andere cahiers. Soms deed hij dat tussen haakjes “(Gesprek LXI)”, soms met “Zie gesprek LXII”. De meeste zinnen zijn gesteld in de tegenwoordige tijd. Het laatste fragment in de dagboeken is gedateerd op 10 mei 1918 met daarbij de opmerking: ‘t Is besloten, de volgende week schoolreis en dan naar de fabriek. Morgenavond komt hij dus voor ’t laatst hier.’

4.2 Gesprekken

Naast de 15 cahiers met dagboeken over Jaap zijn er 6 zwarte cahiers met harde kaft met uitgeschreven dialogen. Het gaat om 250 dialogen tussen leraar, aangeduid met ‘O.’, en leerling, aangeduid met ‘J.’. Bij de zes cahiers is rechtsboven een rechthoekig deel uit de kaft gesneden of geknipt. Op de bladzijde achter deze uitsnijding heeft Barendsen geschreven: ‘J.&O.’, gevolgd door de romeinse cijfers I tot en met VI (zie afbeelding 3). De gesprekken zijn per gesprek voorzien van romeinse cijfers en de nummering loopt van I tot en met CCL.

Afbeelding 3

Cahiers met gesprekken: de buitenkant

De bladzijden in de cahiers met gesprekken zijn, evenals de dagboeken, voorzien van bladzijdenummers geschreven met rood potlood. In de eerste drie cahiers staat een soort inhoudsopgave: een overzicht van alle gesprekken die in het betreffende schrift zijn genoteerd met nummer en titel (zie afbeelding 4). In deze inhoudsopgave is bij een aantal titels met rood potlood een kruisje geplaatst. Deze inhoudsopgaven missen in de uitgetypte versie van de gesprekken.

Afbeelding 4

Gesprekken cahier I: inhoudsopgave

Je O. I	
XI. VII	Heer Docter
XI. VIII	De genoeslag
XI. VIII	Wapenboek
XI. IX	Robala Boeken
I	Frans spoeltje
I. I	Tennisvel
I. II	Fijnproeven
I. III	Wroeg Tennisvel
I. IV	P. L. K. a.
I. V	De aardrijks
I. VI	Arken Jaap
I. VII	Roken
I. VIII	Wien luttel
I. IX	Wroeg Jaap
I. X	Siessoothaar
XII	Te gasten van den
XIII	Biner
XXIV	Nieuw heyle
XXV	Pians spelen
XXVI	Zelfheuring
XXVII	De Heer van den
XXVIII	De vlieg
XXIX	De vlieg
XXX	De vlieg
XXXI	De vlieg
XXXII	De vlieg
XXXIII	De vlieg
XXXIV	De vlieg
XXXV	De vlieg
XXXVI	De vlieg
XXXVII	De vlieg
XXXVIII	De vlieg
XXXIX	De vlieg
XL	De vlieg
XLI	De vlieg

In tegenstelling tot de aantekeningen van de werkmomenten, die per werkmoment zijn voorzien van een datum zonder jaartal, is het document met de gesprekken niet per gesprek gedateerd. Bij twee gesprekken staan de maand en het jaar aangeduid: bij gesprek CLXXVI staat “Sept. 1915” en bij gesprek CXCVIII staat “Jan. 1916”. Vanaf gesprek CXXI staan er sporadisch data vermeld zonder jaartal. De laatste datumvermelding is “10 Junie” bij gesprek CCXLIV. In de aantekeningen over Jaap van 4 februari 1915 verwijst Otto Barendsen naar gesprek XLV. Bij gesprek XLIII staat als datum “4 Febr.’15”. Daaruit blijkt dat er op één datum meerdere gesprekken zijn genoteerd en waarschijnlijk zijn gevoerd. Dit komt op meerdere plaatsen voor. Op basis van de nummering, de incidentele vermelding van data en de datering die voor een aantal gesprekken te bepalen is naar aanleiding van de verwijzingen in de dagboeken, lijkt het dat Barendsen de gesprekken heeft genoteerd in de volgorde waarin ze hebben plaatsgevonden. In de uitgetypte tekst mist gesprek XXXX. Twee gesprekken zijn in de uitgetypte versie voorzien van de romeinse cijfers XLV, waar dat XLV en XLVI zou moeten zijn.

Als Barendsen inderdaad de gesprekken heeft genoteerd in de volgorde waarin ze zijn gevoerd, dan zouden de gesprekken I tot en met LXI, die gesprekken die dus in nummer voorafgaan aan gesprek LXII, zijn gevoerd vóór 15 februari 1915. Van deze periode zijn er aantekeningen over een werkmoment gevonden in het document ‘Milieu’. Hieruit en uit opmerkingen van Jaap die Otto Barendsen noteerde, blijkt dat Otto Barendsen al werkte met Jaap in het schooljaar 1913 - 1914: ‘In het eerste jaar - 1913-1914 worstelden we vaak, later is dat afgeschaft.’ (Dagboek, 21 december 1915, fragment 195). Dagboeken uit die periode zijn echter niet gevonden. De nummering en datering van de dagboeken en de gesprekken wijzen erop dat Barendsen pas startte met op regelmatige basis maken van aantekeningen van de werkmomenten met Jaap Kann in februari 1915.

4.3 Aantekeningen

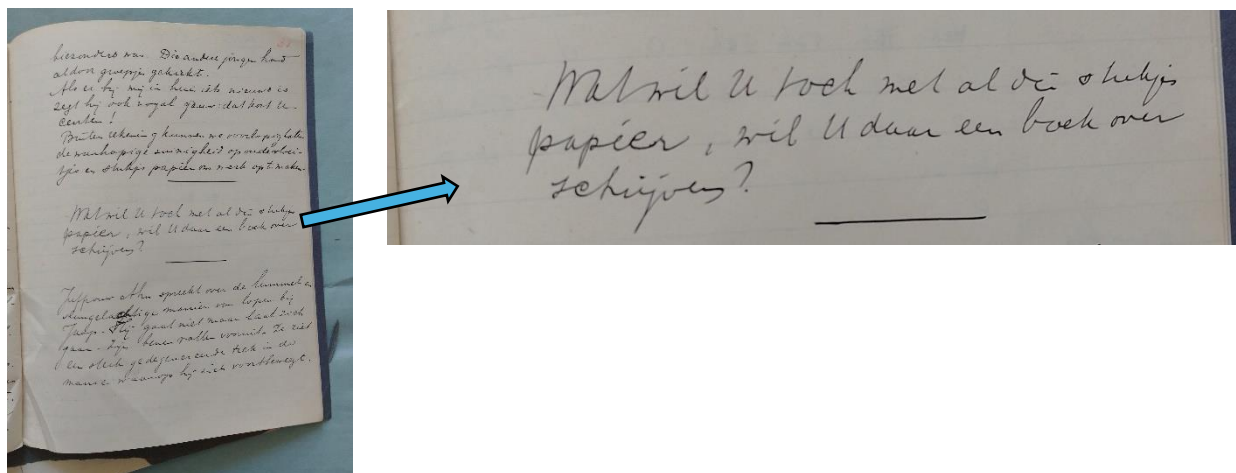
Het cahier met ‘Aantekeningen J.K.’ bevat een verzameling van verschillende soorten notities. Barendsen noteerde in dit cahier voor het jaar 1915 de data waarop hij met Jaap werkte. Daarbij gaf hij met een +, 0 en – aan hoe het gesteld was met de ‘lust tot werken’ of met ‘vlijt’. Het overzicht van data waarop werd gewerkt, is verdeeld in twee perioden. Het eerste overzicht loopt van ‘4 Januari 1915’ tot en met ‘15 Julie 1915’. Het tweede overzicht loopt van ‘7 September 1915’ tot en met ‘22 Desember 1915’. Tussen deze twee overzichten in staan verschillende andere notities. Er is een lesrooster van de week van 1 maart 1915, een lijst met

boeken die Jaap ‘meer of minder mooi vindt’ en een beschrijving van de aanpassingen aan de ‘eenvoudige schoolkamer’ heeft gedaan. Er is een opmerking over een logeerpartij van Jaap bij de heer Casimir in 1913 en een aantal andere notities die algemener van aard zijn dan de aantekeningen in de dagboeken. De meeste van deze notities zijn ongedateerd met uitzondering van aantekening over ‘Desember 1914’. De tekst, over een nieuwe wiskundeleraar, lijkt op de soort aantekeningen die Barendsen vanaf februari 1915 maakte. Deze aantekening is echter in de verleden tijd gesteld, net als de ongedateerde aantekeningen. De notitie lijkt daarmee op een terugblik en zal dus waarschijnlijk niet op 14 december 1914 zijn geschreven.

In dit cahier met aantekeningen staat ook een lijst met ‘Schooljargon door Jaap gebruikt’. In de uitgetypte versie staan deze woorden in drie kolommen, in het originele cahier staan deze woorden onder elkaar. Voor de meeste van deze woorden staat met blauw potlood een verticaal streepje. De bladzijden zijn, net als in de meeste andere cahiers, weer met rood potlood genummerd. In dit cahier staan twee opmerkingen van Jaap over het schrijven van Otto Barendsen: ‘Wat schrijft U daar toch allemaal op? Ik vind die opschrijverij verdacht.’ En ‘Wat wilt U toch met al die stukjes papier, wil U daar een boek over schrijven?’ (Zie afbeelding 5).

Afbeelding 5

Cahier ‘Aantekeningen J.K.’: opmerking van Jaap over het schrijven van Barendsen

4.4 Milieu

In het cahier ‘Milieu’ staan een beschrijving van de vader, de moeder, broers Maurits, Eduard en Johan en zus Lize. Uit de opmerking ‘Jaap is de jongste, 14 jaar.’, kan worden afgeleid dat

Barendsen deze aantekeningen maakte na augustus 1914 toen Jaap 14 jaar werd. Een tweede aantekening, gedateerd op 19 mei, gaat over bloedverwanten: het lijkt op de beschrijving van een intake van een nieuwe huiswerklerling, een neefje van Jaap.

4.5 Spiegel

De tekst in het cahier met het opschrift ‘Spiegel’ lijkt op het begin van een artikel of boek. De datum die erbij staat is 2 februari 1920. De tekst schreef Otto Barendsen dus bijna twee jaar na het afsluiten van de begeleiding van Jaap. In het cahier zijn slechts een paar pagina’s beschreven. Door de laatste alinea is met blauw potlood een schuine streep getrokken. Dit staat ook vermeld in de uitgetypte versie van de tekst.

4.6 Samengevat

Otto Barendsen is waarschijnlijk al gestart met het maken van aantekeningen die de begeleiding van Jaap betroffen, vóór hij in februari 1915 met het schrijven van de dagboeken begon. In februari 1915 startte hij met een op regelmatige basis maken van notities van de momenten waarop hij als repetitor werkte met Jaap. Later beschreef hij ook situaties buiten deze werkmomenten. De aantekeningen in de dagboeken zijn gesteld in de tegenwoordige tijd, in het cahier ‘Aantekeningen J.K.’ schreef Barendsen in de verleden tijd. Het cahier met de tekst ‘Spiegel’ schreef Barendsen in februari 1920, 5 jaar na de eerste aantekening in dagboek I.

5 Thematische analyse: resultaten

Barendsen en zijn vrouw schreven de aantekeningen met de hand en gebruikten daarbij een vulpen. Jaap vond blijkbaar dat ze wel een typemachine konden gebruiken. Op 21 september 1917 schreef Lie:

In de vakantie heeft Caas in Nunspeet gelogeed om met Johan te repeteren voor het eindeksamen. Bij die gelegenheid heeft Jaap hem gevraagd of er aan het Lyceum ook een oude schrijfmachine was voor Otto: die wou er graag een hebben, maar had geen geld. (Dagboek, fragment 360)

Het geld zou volgens Caas, de heer Casimir, docent aan het Lyceum waar Jaap naar school ging, geen probleem zijn voor meneer Barendsen, want ‘hij zit er warmpjes bij’.

Uit dit citaat en de context blijkt in mijn ogen de complexiteit van de tekst in de dagboeken: Lie, de vrouw van Otto Barendsen heeft deze notitie gemaakt in een dagboek waar tot dan toe de meeste aantekeningen zijn gemaakt door Otto zelf; het is een verhaal over Jaap; wie dit verhaal over Jaap vertelde aan Lie is niet duidelijk; het is wel duidelijk dat Jaap een relatie heeft met Otto, want hij weet dat die geen typemachine heeft; er is geen 'ik' te zien of te horen; er is een Johan. Bij het lezen van alle teksten worden de verbanden uiteraard duidelijker. De thema's die tijdens het analyseren zijn geïdentificeerd bieden verder inzicht in en overzicht over de aard van de tekst in de verschillende fragmenten en documenten. De drie onderwerpen uit de tool kit, autobiografische 'ik', relationaliteit en voice, die als ingang voor de analyse zijn gebruikt hangen samen en overlappen elkaar. Voor het overzicht zijn de resultaten per onderwerp beschreven.

5.1 Otto Barendsen: zijn 'ik' in de tekst

In de dagboeken neemt Otto Barendsen als 'ik' op verschillende manieren het woord. Bij het analyseren van deze autobiografische 'ik' in de tekst is Barendsen geïdentificeerd als sprekende 'ik', als denkende 'ik', als handelende 'ik' en als 'ik' in relatie.

Sprekende 'ik'

Met name in de eerste dagboeken komt Barendsen als sprekend naar voren. Vaak beschreef hij zijn spreken via de indirecte rede. Daarnaast gebruikte hij de directe rede en citeerde hij zichzelf. Barendsen gebruikte vaak een combinatie van indirecte rede afgewisseld met directe rede of met een los citaat bij het beschrijven van de gesprekken tussen hem en Jaap. Het citaat bestond soms uit een woord, soms uit één of meer zinnen. Een voorbeeld: 'Ik zeg dat hij zoiets het vorige jaar niet vroeg. Dat hij nu wel eens vraagt een som voor hem te maken om over te schrijven. "Verleden jaar was je veel conscientieuzer. Je schijnt achteruitgegaan te zijn."' (Dagboek, 6 februari 1915, fragment 3). Soms is het hierbij voor de lezer zoeken naar wat Jaap zei en wat Barendsen zelf zei. In de cahiers met 'Gesprekken J.K.' heeft Barendsen in de kantlijn een J. en een O. genoteerd. Daardoor is in die cahiers duidelijk wie wat zei. In de tekst van de dagboeken gebruikte hij die notatie ook, maar vaker schreef hij in de dagboeken de gesprekken in de lopende tekst. Zijn gebruik van aanhalingstekens was niet altijd consequent

Een andere manier waarop Barendsen beschreef dat hij sprak, was door het gebruik van woorden en een zinsconstructie die spreken impliceren. Hij beschreef in dat geval niet wat hij

zei, maar het is wel duidelijk dat hij iets gezegd zal hebben: ‘Ik mopper er een beetje tegen, maar hij beweert dat je een rekenfoutje gemakkelijk maakt.’ (Dagboek, 18 februari 1915, fragment 11), en aan het einde van fragment 143: ‘Ik beloof dat niet.’ (Dagboek, 7 oktober 1915). Andere voorbeelden van woorden die hij op deze manier gebruikte, zijn aansporen, bewonderen, toestemmen, verplichten, toestemmen.

Denkende ‘ik’

Naast noteren van wat hij in gesprekken zei, beschreef Barendsen ook gedachten en overwegingen die hij, zoals het lijkt, niet op dat moment uitsprak tegen Jaap. Meestal gingen deze overwegingen over Jaap en staan ze niet in de ik-vorm. Een voorbeeld is een opmerking over het repeteren van een les over Mohamed: ‘’t Is moeilijk na te gaan of hij niet meer zou weten als hij er zich toe kon brengen zijn best te doen.’ (Dagboek, 13 april 1916, fragment 45). Soms beschreef Barendsen zijn oordeel over een situatie. Dit deed hij onder andere toen hij op 27 maart 1915 de toneelvoorstelling bijwoonde waarin Jaap de rol van ‘2e gendarme’ speelde: ‘[...] De boerendans kan er naar mijn smaak nog net mee door. Een man van smaak had daar wel iets aardigs van kunnen maken.’ (Dagboek, fragment 42). Een aantal keer beschreef hij reflecties in de ik-vorm:

Enige keren heb ik opgemerkt dat Jaap meent zeer ernstig gewerkt te hebben als ik het maar zo-zo vind. Hij heeft een heel ander idee van hard werken dan ik heb. ’t Is zeer waarschijnlijk dat de hoogste intensiteit die hij tot nu toe bereiken kan mij nog altijd halve kracht lijkt. (dagboek, 8 december 1915, fragment 185)

Ook verwoordde hij de twijfel die hij had over zijn werk als repetitor: ‘Ik begin nu toch weer een beetje te malen over zijn slechte werken van de laatste tijd. Ik zal toch verplicht zijn ontslag te nemen als het niet opschiet.’ (dagboek, 17 januari 1916, fragment 203)

Handelende ‘ik’

De ‘ik’ van Barendsen is in de tekst vooral verbonden aan werkwoorden die een vorm van spreken uitdrukken. Het fysiek bewegen of handelen van hemzelf beschreef hij voornamelijk in relatie met weggaan en aankomen of met het aanwijzen en laten zien van tekst of afbeeldingen in boeken. Uitzonderingen daarop zijn de momenten waarop Barendsen beschreef dat Jaap en hij ‘vertrouwelijk gearmd’ lopen als Barendsen Jaap naar huis bracht. Dit komt een aantal keren voor. Opvallend is het fragment over het worstelen, waarin Barendsen beschreef hoe hij worstelde – letterlijk in dit geval – met Jaap:

In het eerste jaar – 1913 – 1914 worstelden we vaak, later is dat afgeschaft. Nu voelt hij er weer enige keren lust toe. Maar ofschoon hij sedert twee jaren geleden veel langer en sterker is geworden lukt het hem nu ook niet me te leggen. Ik ben te kort en te dik, hij krijgt geen vat op me. Daarentegen lukt het mij steeds zijn polsen vast te grijpen – die kan hij niet loskrijgen en z'n lengte helpt hem niet meer – ook geen worstelaarstrucs. (Dagboek, 21 december 1915, fragment 195)

'Ik' in relatie

De relatie van Barendsen met anderen komt tot uiting in het gebruik van de woorden 'we' en 'me'. Om individuele acties van Jaap en hemzelf aan te duiden gebruikte Barendsen 'ik' en 'hij'. In de beschrijving van de werkmomenten wisselde hij regelmatig van 'ik' en 'hij' naar 'we'. Met 'we' representeerde hij Jaap en zichzelf bij het uitvoeren van een gezamenlijke actie. Barendsen gebruikte het woord 'we' vaak om te beschrijven dat ze samen aan het werk waren of gingen: 'We werken ...', 'Als we aan 't werk zullen beginnen ...'. Het woord 'we' als representatie van Jaap en Barendsen komt later in de tekst minder voor. Op het moment dat Lie, de vrouw van Barendsen betrokken werd bij de begeleiding van Jaap, staat de 'we' ook voor Otto en Lie samen: 'We vinden dat Jaap beter werkt, hij heeft een 7 voor een scheikunderepetitie, 5 voor Natuurkunde.' (dagboek, 26 september 1916, fragment 300). Als het spreken of handelen van Jaap gericht was op Barendsen, representeerde Barendsen zichzelf met 'me'.

Op een heel andere manier gebruikte Barendsen het woord 'we' in het cahier 'Spiegel' (2 februari 1920). Met de 'we' representeerde hij hier waarschijnlijk zichzelf en alle leraren. Barendsen zag het gebrek aan objectiviteit van leraren bij het beoordelen van leerlingen als probleem. Het verdiepen in het gezichtspunt van de leerling zag hij als 'een prachtige bron van kennisvermeerdering, een middel tot het meer objectief beschouwen van zichzelf vooral, een zuiverder beoordelen van de klasse, de leerstof, het gehele klasseleven.' Dit alles had tot doel 'de techniek van het lesgeven meester te worden'. Hij plaatste zich in deze tekst tegelijkertijd buiten de 'we' door als 'ik' een plan te formuleren waarmee hij dit hiaat vult: 'Ik stel me voor een aantal gesprekken weer te geven van een leerling eerste klasse H.B.S. met een veel oudere vriend over de leraren van zijn school [...] die ons [...] overtuigen hoe geheel anders het gezichtspunt is van den leerling dan van ons.'

Bovengenoemde thema's weerspiegelen verschillende ik-posities van de schrijver Otto Barendsen in de teksten die hij schreef. Als sprekende 'ik' stond Barendsen in relatie met Jaap, als handelende 'ik' was hij op een andere manier in interactie met Jaap en in de positie van denkende 'ik' stond hij op afstand van een situatie of gesprek. Met 'we' representeerde hij zich zichzelf als onderdeel van een samengaan van twee 'ikken' of als onderdeel van een grotere groep. De vertellende 'ik' is in de tekst dus zichtbaar als deelnemer in gesprekken, als hij handelt en bij het delen van zijn gedachten. De vertelstem van Barendsen klinkt meer als beschrijver dan als schrijver. Hij probeerde niet zelf een verhaal te vertellen over zichzelf, maar beschrijft gesprekken met en situaties gerelateerd aan Jaap. Hij heeft Jaap beschreven vanuit de werkrelatie die er was vanwege zijn functie als repetitor van Jaap. Omdat hij onderdeel was van die werkrelatie wordt het verhaal van Barendsen zelf zichtbaar.

Of Barendsen in deze teksten de positie van de vertelde 'ik' inneemt, is lastig te duiden. Toen hij met Jaap deelde hoe vaak hij verliefd is geweest, was op dat moment de jongere 'ik' van Barendsen onderwerp van gesprek: 'Hij vraagt me hoe vaak ik wel verliefd ben geweest. Ik zeg o, ontelbare malen, zeker meer dan 10 keer. Och nee, toe nou zeg nu eens.' (Dagboek, 5 maart 1916, fragment 235). Mede op basis van zijn uitspraak in de tekst van 'Spiegel' (1920) stel ik dat hij als schrijver-verteller gesprekken tussen Jaap en zichzelf wilde beschrijven. Die gesprekken zag hij als object van zijn beschrijving en niet zijn jongere 'ik' als personage. Daarmee is in mijn ogen de positie van de vertelde 'ik' in deze teksten niet van toepassing.

De ideologische 'ik'

De ideologische notie van Otto Barendsen komt zeker tot uitdrukking in de tekst van de dagboeken. Barendsen leefde in de tijd van de opkomst van de reformpedagogiek. Uit de citaten uit cahier 'Spiegel' blijkt zijn focus op de leerling en zijn pleidooi deze serieus te nemen. In de gesprekken met Jaap was hij zoekend naar hoe hij het beste met Jaap om kon gaan en hij is kritisch op de aanpak van de leraren op school. In de dagboeken beschreef hij zijn kritiek op het schoolsysteem:

[...] Althans dat de meningen niet zijn gebaseerd op een fijne en aandachtige waarneming maar op rapporten van leraren die Jaap liever zien gaan dan komen. [...] De heer R. is een knap man maar een antipode van Jaap, en hij lijdt niet aan een overmaat van psychologies inzicht. In elk geval: Jaap maakt op school een miserabel figuur, een school is geen psychologies instituut maar een fabriek van intellecten

pasklaar voor het 20ste eeuwse maatschappelijk leven. Een niet te groot deel van 's mensen zijn wordt er gewaardeerd. –' (dagboek, 24 november 1915, fragment 175)

5.2 Otto Barendsen: Jaap (en andere personen)

Bij het onderwerp relationaliteit uit de tool kit gaat het om de ander of anderen dan de 'ik' van de schrijver die in de tekst een plaats en een stem krijgen. In bovenstaand kopje heb ik bewust gekozen de woorden 'en andere personen' in een kleiner lettertype en tussen haakjes te zetten. Dat is wat het is: Otto Barendsen beschreef vooral Jaap, de interactie die zich tussen hem en Jaap afspeelde en de verhalen die Jaap vertelde tijdens de werkmomenten. Bij het onderwerp relationaliteit zijn daarom als eerste de thema's 'Jaap' en 'Personen niet zijnde Jaap' onderscheiden. Thema's die te onderscheiden zijn in de manier waarop Barendsen de relatie met Jaap beschreef, zijn 'Jaap en Otto in gesprek' en 'De geobserveerde Jaap'. Naast Jaap komen als personen niet zijnde Jaap, de familie van Jaap en hun bezoek in beeld, docenten en medeleerlingen van school, en huiswerklerlingen en bezoekers van Otto Barendsen en Lie. Wat voor het hele document geldt, is dat wat Jaap of een andere persoon in de tekst zei of deed, is opgeschreven door Otto Barendsen. Daarmee was het Barendsen die het beeld schetste van Jaap en anderen. Dat beeld is daarom per definitie subjectief.

Personen niet zijnde Jaap

Veel personen die in beeld komen zijn leraren van het lyceum, de school die Jaap bezocht. Jaap had met velen van hen een haat-liefde verhouding. Een leraar waarover Jaap vaak en verontwaardigd vertelde is de heer Vletter: 'De Vletter was ook weer zo beroerd. Die vent staat nog altijd over dat beroerde gedicht van Jan Harink te bulken.' (Dagboek, 3 november 1915, fragment 159). Otto Barendsen had zelf ook contact met De Vletter en met veel andere leraren. De leraren in de tekst komen in beeld omdat Barendsen contact met hen had en dat contact beschreef. Ook komen ze in beeld omdat Jaap met hen contact had, daarover vertelde aan Barendsen en Barendsen die verhalen opschreef. Daarnaast was een aantal leraren regelmatig onderwerp van gesprek in de conversatie tussen Jaap en Barendsen. Daarmee kregen deze personages nog geen stem in de tekst. Die stem kregen ze pas als Barendsen hen opvoerde als spreker, iets wat Barendsen bijvoorbeeld deed met de heer Casimir, ook benoemd als Caas of Kaas, met wie hij contact had over de aanpassingen voor Jaap op school:

Hedenmiddag kreeg ik de heer Casimir te spreken. Ik krijg van hem de verzekering dat hij het idee van eindexamen niet geheel opgeeft, dat alle maatregelen zullen strekken

om het Jaap prettiger te maken en hem tevens gemakkelijker te brengen tot hoger ontwikkeling.(Dagboek, 24 november 1915, fragment 175)

Naast contact met leraren had Otto Barendsen contact met de ouders en andere familieleden van Jaap. Met hen voerde hij gesprekken over het werken en ander wel en wee van Jaap. In een aantal van deze gesprekken kwam een mening of waarneming over Jaap van anderen dan Barendsen in de tekst aan bod. Uit deze gesprekken bleek dat Jaap thuis heel anders was dan in zijn contact met Barendsen. Jaap praatte niet altijd en overal bleek uit een gesprek met mevrouw Kann: ‘Jaap spreekt thuis nooit over school, noch over het werk dat hij te maken heeft.’(dagboek, 17 november 1916, fragment 320). De ‘française’ Mad. Mathay die deel uitmaakt van het huishouden van de familie Kann kwam een aantal keer bij Barendsen en Lie op bezoek en noemde ook de zwijgzaamheid van Jaap: ‘Ze vertelt ons dat Jaap in huis bijzonder stil is. Hij spreekt nooit ergens over. [...] Ze denkt ook dat Jaap hier een geheel ander persoon zal zijn dan thuis. Hij zweert bij de heer en mevrouw Barendsen.’(dagboek, 12 februari 1917, fragment 332).

Jaap en Otto in gesprek

Gesprekken tussen Barendsen en Jaap zijn het belangrijkste bestanddeel van de teksten. Ze werden in de dagboeken genoteerd en daarnaast schreef Barendsen zes cahiers met 250 dialogen en losse opmerkingen van Jaap. Barendsen was zorgvuldig bij het weergeven van de taal en woordkeus van Jaap. Dit blijkt uit de woordenlijst met ‘schooljargon’ die hij opnam in het cahier ‘Aantekeningen J.K.’ en uit de manier waarop hij in de verhalen die Jaap vertelde regelmatig een woord tussen aanhalingstekens zette: ‘Jaap komt ons een bezoek brengen. Hij zit haast aldoor op de "fabriek". Dit is de wijdse naam voor de werkplaats op zolder met de electriese motor.’ (Dagboek, 1 januari 1916, fragment 197). Ook noteerde hij spreektaal van Jaap:

Vanavond vroeg opbouwe meneer, ‘k heb me vandaag rôt gewerkt, ik kan niet meer. De héle dag zo door werke, werke, werke, zeven uur les gehad begrijpt U dat eens en in de tussenpozen nog weer m’n lessen geleerd. En in ’t vrije kwartier heb ik nog motte vechte. (Dagboek, 12 mei 1916, fragment 270)

De geobserveerde Jaap

Barendsen beschreef vooral de gesprekken tussen Jaap en zichzelf. Daarnaast beschreef hij soms de context bij gesprekken en vermeldde hij andere informatie over Jaap. Voorbeelden daarvan zijn: ‘In de laatste dagen geen interessante verslagen van school, hij is blijkbaar rustiger.’ (Dagboek, 22 april 1915, fragment 54); ‘Om half twee kom ik de straat in dan zie ik Jaap bij mij het hek binnen gaan. Hij ziet me niet, krabt enigszins bedenkelijk op z'n kop en belt aan.’ (Dagboek, 30 juni 1915, fragment 107); ‘Weer een geval van vergeten. Plotseling springt hij onder het werk op: Godallemachtig wat ben ik een kaffer [...].’ (Dagboek, 9 september 1915, fragment 292); ‘Hij komt vragen of hij bij ons mag eten want er is diné thuis.’ (dagboek, 11 maart, fragment 337). De meeste van deze informatie beschreef Barendsen vrij feitelijk, zonder oordeel of interpretatie. Doordat Barendsen deze context en weetjes vermeldde, krijg je als lezer een beeld van wisselingen in de stemming van Jaap, de verschillende omgevingen waarin hij zich bewoog en de diversiteit van activiteiten waar hij zich mee bezig hield.

Naast deze beschrijvende stijl, hanteerde Barendsen ook een verhalende stijl. Daarmee zet hij Jaap als het ware in de spotlights. Deze stukken tekst vielen op door het ontbreken van het woord ‘ik’ als representatie van Otto Barendsen. Het gaat om verhalen die Jaap vertelde en die Barendsen beschreef zonder, of met zeer beperkte, tussenkomst van zichzelf. Regelmatig gaat het om een beschrijving waarin Jaap ‘fulmineert op’ een docent. Op 6 maart 1915 schreef Barendsen: ‘Hij is stil, moppert af en toe, doet dan het volgende verhaal: [...]’. (Dagboek, fragment 236). Wat dan volgt, is een verhaal over ‘het geval Kuik’, een situatie die Jaap als zeer onrechtvaardig ervoer. Het is een tekst, geschreven als monoloog, waar de verontwaardiging van Jaap vanaf spat door de woordkeus en afwisseling van korte en lange zinnen (zie bijlage C).

5.3 Otto Barendsen: hoe klinkt zijn stem?

In het fragment over ‘het geval Kuik’ (bijlage C) kun je als lezer Jaap bijna horen ‘fulmineren’. In datzelfde fragment kun je als lezer Otto Barendsen bijna horen luisteren. Deze subjectieve ervaring van de lezer is een aspect dat genoemd wordt in de rubriek *Voice* uit de tool kit van Smith en Watson (2010). Corresponderend met de verschillende posities van de autobiografische ‘ik’, zijn er meerdere stemmen van de ‘ik’, de schrijver Otto Barendsen, te horen. In die verschillende posities toont de ‘ik’ daarnaast ook verschillende stemmingen en

emoties. Daarmee is Barendsen geen eendimensionaal personage, maar komen meerdere delen van zijn persoonlijkheid tot uiting in de tekst in de dagboeken.

In de cahiers met ‘Gesprekken J.K.’ komt de persoon Barendsen in beeld als het gaat om hoe hij over cijfers, omgangsvormen, pedagogische aanpak, zelfmoord en andere zaken dacht. In deze gesprekken klinkt Barendsen, mede door de structuur waarin de tekst genoteerd staat, als een redelijke en kalme gesprekspartner. In de dagboeken wordt duidelijk hoe gefrustreerd hij kan zijn als repetitor van Jaap en hoe zijn gesprekken en contacten met anderen dan Jaap verliepen. Het door elkaar lopen van telegramstijl en langere beschrijvende zinnen, indirecte rede en citaten, inconsequent gebruik van aanhalingstekens de wisselende vormgeving dragen bij aan de levendige sfeer in de dagboeken. Als repetitor was hij zowel doortastend als gefrustreerd, een vragensteller en een uitlegger; in de positie van denker was hij een beschouwer en twijfelaar; in ‘Spiegel’ is hij leraar als alle anderen, maar ook de leraar of opvoeder van leraren.

5.4 Andere kenmerken van de tekst

Niet alle kenmerken en thema’s die opvielen in de teksten zijn aan bod gekomen naar aanleiding van de onderwerpen uit de tool kit. Als aanvulling noem ik hier twee aspecten die voor mij opvallend waren en mijns inziens van belang zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

Tijd

In de dagboeken schreef Barendsen de werkwoorden meestal in de tegenwoordige tijd. Dit heeft als effect dat je als lezer meegenomen wordt in het moment. In het schrift ‘Aantekeningen J.K.’ staan notities die vergelijkbaar zijn met die in de dagboeken. Deze staan echter in de verleden of voltooid tijd. Het doet vermoeden dat Barendsen in deze notities een herinnering beschreef. Dit in tegenstelling tot de fragmenten in de dagboeken die, ook door de datering, de indruk wekken tijdens of vlak na werkmomenten of gebeurtenissen te zijn geschreven.

Verschillen en verbanden

De verschillende documenten die Barendsen schreef, bevatten teksten van verschillende aard. Wel zijn er kruisverbanden die samenhang weergeven. In het dagboek noteerde Barendsen bijvoorbeeld over 9 februari 1915 dat Jaap ‘beweert dat hij “hoofdpijn heeft en pip”’ (fragment

5). Uit de notities op 10 en 12 februari blijkt dat hij ‘influenza’ had. Notities bij het datumoverzicht in het cahier ‘Aantekeningen’ corresponderen daarmee: op 10, 11, 12 en 13 februari 1915 staat er ‘ziek’. Deze kruisverbanden zijn er ook tussen de dagboeken en de cahiers met ‘Gesprekken J.K.’.

6 Conclusie

Onderwerp van onderzoek voor deze thesis zijn de cahiers van Otto Barendsen die ruim 70 jaar geleden werden gevonden in het archief van professor Heymans en die nu bewaard worden in het Archief en Documentatiecentrum Nederlandse Gedragwetenschappen (ADNG) van de Rijksuniversiteit Groningen. Over Otto Barendsen, Jaap Kann en al de personen die werden genoemd en beschreven in de dagboeken van Otto Barendsen was uit archiefonderzoek en gesprekken al veel bekend geworden. Er ontstond echter twijfel over de echtheid van de beschrijving van Jaap in de cahiers. Barendsen bestudeerde de adolescentie en mogelijk was Jaap gemodelleerd naar het beeld van dé puber in die tijd. Ook werd de vraag opgeworpen of de dagboeken meer een geromantiseerde dan een feitelijke beschrijving zouden zijn. Als de tekst van Barendsen in zijn dagboeken geen feitelijke aantekeningen zijn, maar een geromantiseerde beschrijving van een puber, gemodelleerd naar het beeld van een puber in die tijd, heeft dat consequenties voor het gebruik van deze tekst als bron voor sociaalwetenschappelijk onderzoek.

De ‘cahiers’ waarin Otto Barendsen zijn aantekeningen maakte, zijn in april 1924 door Lie, de weduwe van Otto Barendsen, als één pakket afgegeven bij professor Heymans. Lie Barendsen zal als mede-repetitor van Jaap, co-auteur van de dagboeken en gesprekspartner van Otto ongetwijfeld hebben geweten dat de verschillende cahiers bij elkaar hoorden. Professor Heymans heeft een brief opgesteld waarin hij beschrijft dat de cahiers betrekking hebben op ‘een jongensziel’. Hieruit kan met grote zekerheid worden opgemaakt dat alle documenten betrekking hebben op dezelfde persoon, te weten Jaap Kann. De notities in de verschillende cahiers zijn gedateerd tussen 1915 – 1918. Het cahier met het opschrift ‘Spiegel’ heeft als datering 2 februari 1920 en is geschreven bijna twee jaar nadat Barendsen stopte als repetitor van Jaap in mei 1918.

Bij het bestuderen van kenmerken van de verschillende documenten blijkt uit de datering en verwijzingen van Barendsen dat de fragmenten in de dagboeken en de gesprekken in chronologische volgorde staan. Het lijkt erop dat ze ook in die volgorde zijn geschreven. De titel ‘Dagboek J.K.’ op de cahiers is van Barendsen zelf, net als de titels op de andere schriften. Uit de manier van schrijven in de documenten en de woordenlijst met schooljargon die Barendsen opstelde, komt naar voren dat hij aandacht had voor taal en schrijven en dat hij zijn woorden zorgvuldig koos. Barendsen heeft de titels op de schriften naar alle waarschijnlijkheid bewust gekozen. Het woord ‘dagboek’ impliceert dat Barendsen dit boek wilde gebruiken om op dagelijkse, of in ieder geval regelmatige basis, informatie te noteren. Onderwerp van die notities was Jaap Kann. Vanwege het dagboek-karakter van de aantekeningen is gekozen deze aantekeningen te onderzoeken vanuit het theoretisch kader van life writing. Als praktisch hulpmiddel is daarbij gebruik gemaakt van een tool kit met rubrieken met vragen die een ingang bieden om verschillende vormen van life writing te verkennen. Uit deze tool kit zijn de onderwerpen autobiografische ‘ik’, relationaliteit en voice gekozen als ingang voor een reflexieve thematische analyse van de teksten in de dagboeken van Barendsen.

Barendsen is in deze dagboek aantekeningen de vertellende ‘ik’. Daar waar de ‘ik’ in de tekst de schrijver Otto Barendsen representeert, wordt Barendsen via deze ‘ik’ zichtbaar, en hoorbaar, voor de lezer. Barendsen vertelde geen verhaal over zichzelf, maar beschreef gesprekken met en situaties gerelateerd aan Jaap. Als sprekende ‘ik’ voerde Barendsen gesprekken met Jaap, als handelende ‘ik’ was hij op een andere manier in interactie met Jaap en denkende ‘ik’ stond hij op afstand van de situatie of gesprekken. Met ‘we’ representeerde Barendsen Jaap en zichzelf of Lie en zichzelf. Daarnaast was de ‘we’ in het cahier ‘Spiegel’ de representatie van de groep leraren en Barendsen zelf als onderdeel van die groep. Barendsen heeft Jaap beschreven vanuit de werkrelatie die er was vanwege zijn functie als repetitor van Jaap. Omdat hij onderdeel was van die werkrelatie werd Barendsen zelf zichtbaar en hoorbaar.

In de teksten beschreef Barendsen zijn relatie met ‘Jaap’ en ‘Personen niet zijnde Jaap’. Thema’s die te onderscheiden zijn in de manier waarop Barendsen de relatie met Jaap beschreef, zijn ‘Jaap en Otto in gesprek’ en ‘De geobserveerde Jaap’. In de beschrijving van de gesprekken gebruikte Barendsen zowel de indirecte als directe rede. Hij noteerde de gesprekken verhalend en in de vorm van een dialoog. Hij was daarbij niet consequent in het gebruik van aanhalingstekens. In de cahiers met ‘Gesprekken’ zijn 250 gesprekken genoteerd als dialoog in een vorm die oogt als script voor een hoorspel of toneelstuk. Wat voor alle

documenten geldt, is dat wat Jaap of een andere persoon in de tekst zei of deed, is opgeschreven door Otto Barendsen. Daarmee was het Barendsen die het beeld schetste van Jaap en anderen. Dat beeld is daarom per definitie subjectief. Gesprekken tussen Barendsen en Jaap zijn het belangrijkste bestanddeel van de documenten. In de teksten klinken verschillende stemmen door van Barendsen.

Op basis van de verkenning en beschrijving van de originele documenten in combinatie met de resultaten van de reflexieve thematische analyse van de teksten, beschouw ik de dagboeken van Otto Barendsen over Jaap Kann als wat de titel op de cahiers zegt dat ze zijn: dagboeken waarin Barendsen op regelmatige basis notities maakte over Jaap Kann. In de dagboeken komt Barendsen in beeld als zorgvuldig schrijver als het gaat om woordkeus. In de verschillende documenten gebruikte hij diverse schrijfstijlen, van telegramstijl-achtige notities over Jaap tot zorgvuldig geformuleerde zinnen over het wezen van *de* leerling. De notities zijn gemaakt naar aanleiding van de werkmomenten van Barendsen en Jaap. In verschillende fragmenten is sprake van een verhalende stijl en de documenten in samenhang vertellen een verhaal. Er is in mijn ogen echter geen sprake van een opgezette verhaallijn of een geromantiseerde beschrijving van de werkelijkheid.

Bij de analyse van de ideologische 'ik' kwam aan de orde dat Barendsen, zoals dat geldt voor iedereen, een product was van zijn tijd. Als gevolg daarvan weerspiegelen zijn producten – de dagboeken en andere teksten – de persoon die hij was in die tijd en die omgeving. Dat Barendsen kenmerken van Jaap als puber beschreef, is een logisch gevolg van het feit dat Jaap een jongen in de puberteitsleeftijd wás. Dat Barendsen vanuit zijn ideologie en als leraar met kennis over de adolescentieleeftijd aspecten opmerkte die anderen niet zouden opmerken, is ook verklaarbaar: als je iets ziet en weet, kun je het niet niet meer zien of weten. Dat geeft meteen beperkingen en mogelijkheden aan als het gaat om gebruik van de dagboek aantekeningen als bron voor sociaalwetenschappelijk onderzoek.

Ik zie deze documenten als project van Otto Barendsen. Hij wilde gesprekken met een leerling beschrijven en die gebruiken bij de opleiding van leraren. Vanuit dit perspectief gezien zijn de documenten die deel uitmaken van het project van Barendsen, primaire bronnen voor informatie over Barendsen. Bij het definiëren van de documenten als biografie van Jaap met Barendsen als auteur, verandert het perspectief en zou je, als je Jaap wilt bestuderen, deze documenten moeten zien als secundaire literatuur. Bij gebruik van deze documenten als bron

voor sociaalwetenschappelijk onderzoek is het van belang dit aspect te onderkennen. Daarnaast is het van belang de huidige uitgetypte versie van de cahiers van Barendsen na te lopen op typfouten en ontbrekende tekst. Meer gegevens over lay-out zouden moeten worden toegevoegd zodat ook als een onderzoeker gebruik maakt van een digitale versie van de tekst, deze vormkenmerken niet aan de aandacht ontsnappen. Voor mij was het niet duidelijk of de notities met blauw en rood potlood door Barendsen zelf zijn gemaakt en met wel doel hij die gemaakt kan hebben. Mogelijk levert nadere inspectie van deze potloodnotities nieuwe informatie op.

7 Discussie

Ik ben geen historicus, taalkundige of Neerlandicus. Mijn aanpak van het onderzoek en de beschrijving van de resultaten en conclusie kunnen vanuit het perspectief van historisch, literair of taalkundig onderzoek hiaten of onjuistheden bevatten. Rury (2006) stelt dat interpretaties in historisch onderzoek altijd persoonlijk zijn. Het onderzoek en mijn conclusies zullen zeker beïnvloed zijn door mijn achtergrond in het onderwijs.

Onderwerpen die in dit onderzoek niet belicht zijn en wel een belangrijke rol spelen in onderzoek naar life writing zijn het geheugen en de waarheid. Zijn dagboeken meer waarachtig of waarheidsgetrouw dan andere literaire genres? Henderson (2019) stelt dat dagboeken niet noodzakelijkerwijs historisch betrouwbaar hoeven te zijn. Het is nauwkeuriger om te zeggen dat de dagboeken waarheden weergeven over de schrijver van het dagboek of over de perceptie die de schrijver heeft van de waarheid. Het bestuderen van de schrijver als het gaat om normen, gebruik van feit en fictie is helpend om als lezer de schrijver van een dagboek te begrijpen. Daardoor kan bij de lezer een beter begrip ontstaan van de teksten als product van die specifieke schrijver.

Autobiografische schrijvers kunnen streven naar nauwkeurigheid, maar zelfs dan is wat ze zich herinneren niet precies wat er gebeurd is (Neisser, 1994). Er is een onderscheid tussen wat er feitelijk is gebeurd, de gebeurtenis zoals het individu die heeft ervaren, de handeling van het herinneren en de herinnering zelf. De kans dat een herinnering afwijkt van de feitelijke gebeurtenis is groot (Depkat, 2019). Referentialiteit, de manieren waarop een literaire tekst verwijst naar de werkelijkheid is een van de meest besproken problemen in de literatuurstudie

(Wagner-Egelhaaf, 2019). Mogelijk is een zoektocht naar of een tekst waar of niet waar is, niet de meest vruchtbare benadering. Hamilton (2021) verkent in zijn boek de relatie tussen autobiografie en filosofie en reflecteert daarbij op waarheid, zelfkennis en kennis van anderen. Deze filosofische benadering biedt mogelijk een aanvullende manier van onderzoeken van de dagboeken van Otto Barendsen.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

In dit onderzoek is de tool kit van Smith en Watson (2010) gebruikt. Deze *tool kit* bevat een lijst met 24 strategieën om life writing documenten te benaderen en onderzoeken. Slechts 3 van deze rubrieken met vragen zijn gebruikt. Verder onderzoek met andere rubrieken als ingang, kan nieuwe informatie opleveren over de documenten van Otto Barendsen.

Is er verschil in taalgebruik tussen Jaap en Barendsen? Waarschijnlijk wel, maar komt dat verschil ook tot uiting in de manier waarop Barendsen de gesprekken tussen zichzelf en Jaap heeft uitgeschreven? De dialogen in de cahiers ‘Gesprekken J.K.’ kunnen onderwerp zijn van taalkundig onderzoek of discoursanalyse. Resultaten van een dergelijk onderzoek kunnen aanvullende informatie geven over de nauwkeurigheid waarmee Barendsen te werk ging als het gaat om waarnemen en rapporteren in het algemeen en van gesproken taal in het bijzonder.

Als pedagoog en als begeleider die werkt met leerlingen en daarover verslaglegging doet, ben ik nieuwsgierig naar wat een goede vorm van verslaglegging is. In de dagboeken van Barendsen viel me op dat uit de tekst niet blijkt dat hij zijn manier van begeleiden evalueert en aanpast aan de behoeften van Jaap. Komt dat omdat hij vooral gericht was op beschrijven en minder op evalueren en reflecteren? Welke manier van schrijven of beschrijven van werkmomenten is ondersteunend aan en helpend bij een passende begeleiding van leerlingen?

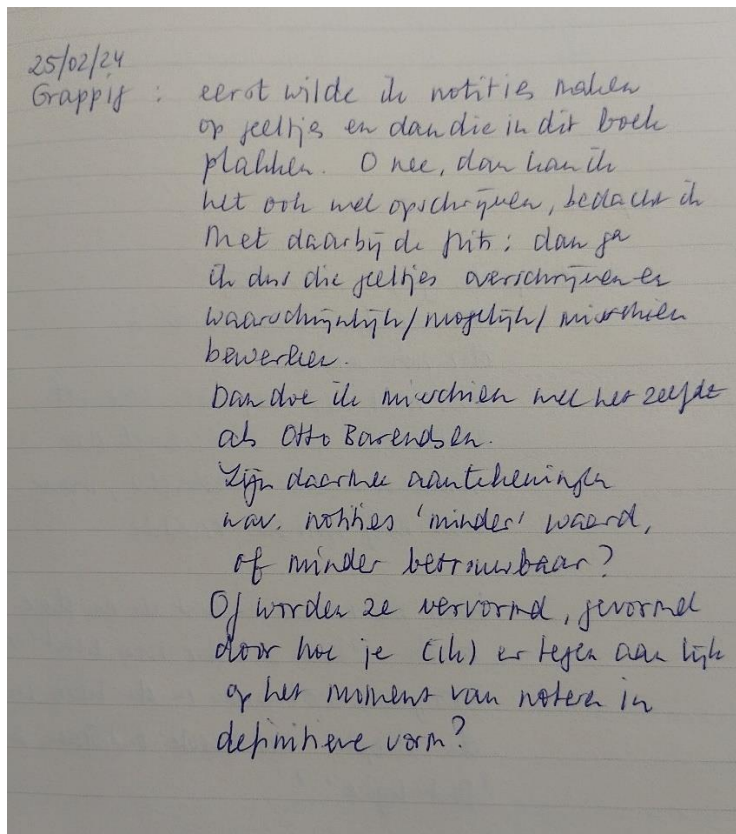
In de teksten in de cahiers van Barendsen ligt de nadruk op gesprekken en op gesproken taal en veel minder op een beschrijving van non-verbale informatie en fysieke kenmerken van personen of de omgeving. Bij het lezen van de dagboeken en de dialogen, zag ik mezelf langs de deur lopen waarachter Barendsen en Jaap aan het werk waren. Ik zou even stilstaan en luisteren. Misschien hoorde ik de stem van Otto die Jaap kalmeerde. Misschien zou ik alleen het krassen van een vulpen op papier horen. Wat ik graag zou willen horen is hoe het klonk als ze één van de gesprekken voerden die Barendsen beschreef. Of als ik Jaap kon horen

‘fulmineren’. Mijn aanbeveling is een hoorspel of podcast te maken en de uitgeschreven teksten om te zetten in hoorbare gesprekken. Ook daarmee wordt mogelijk nieuw licht geworpen op de documenten die Barendsen heeft nagelaten.

Epiloog

Afbeelding 6

Aantekening uit eigen notitieboek

Literatuurlijst

Archivalia

Archief en Documentatiecentrum Nederlandse Gedragwetenschappen (ADNG), Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen
Dagboeken en gesprekken van Otto Barendsen over/met Jaap Kann, leerling van het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage, 1914-1918

Gedrukte bronnen

- Barendsen, O. (1921). *De wereldbeschouwing van het kind. Over literaire kinderstudie en opvoeding*. J. Ploegsma.
- Barendsen, O. (1922). *Eenvoudige zielkunde*. J. Ploegsma.
- Barendsen, O. (1924). *Over de kunst van opvoeden*. J. Ploegsma.

Literatuur

- Aldrich, R. (2003). The three duties of the historian of education. *History of education*, 32(2), 133-143.
- Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-van Wingerden, M. (2006). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk, 1500-2000*. Uitgeverij Van Gorcum.
- Bakker, N. (1993). The lamp in the living room. Dutch family educationalists on adolescence, 1915–1950. *Paedagogica Historica* 29(1), 241-255. DOI:10.1080/0030923930290113
- Ben-Amos, B., & Ben-Amos, D. (Eds.). (2020). *The Diary: The Epic of Everyday Life*. Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvxcrxgp>
- Bank, J., & Van Buuren, M. (2000). *1900. Hoogtij van Burgerlijke cultuur*. Geraadpleegd via DBNL (KB, nationale bibliotheek) van https://www.dbnl.org/tekst/bank003190001_01/bank003190001_01_0010.php
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa
- Braun, V., & Clarke, V. (2021). One size fits all? What counts as quality practice in (reflexive) thematic analysis? *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328–352. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1080/14780887.2020.1769238>

- Coffey, A. (2014). Analysing documents. In *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis* (pp. 367-379). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781446282243>
- Dekker, E. (1993). Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding. *Biografie Bulletin*, 1993/2. Geraadpleegd via DBNL (KB, nationale bibliotheek) van https://www.dbnl.org/tekst/_bio001199301_01/index.php
- Depkat, V. (2019). History. In M. Wagner-Egelhaaf (Ed.), *Handbook of Autobiography / Autofiction* (pp. 73-81). De Gruyter. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1515/9783110279818-009>
<https://doi-org.proxy-b.rug.nl/10.1515/9783110279818>
- Depkat, H. (2019). Facts and fiction. In M. Wagner-Egelhaaf, (Ed.), *Handbook of Autobiography / Autofiction* (pp. 280-286). De Gruyter. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1515/9783110279818-034>
- Doddema-Winsemius, M., Dekker, J. J. H., & van Essen, M. (1996). *De jongen Jaap Kann. Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen*. Intro.
- Elliott, V. (2018). Thinking about the coding process in qualitative data analysis. *The Qualitative Report*, 23(11), 2850-2861.
- Essen, M. van. (1998). Tussen biografisch dagboek en Bildungsroman. Hoe echt is de jongen Jaap Kann? *Biografie Bulletin. Jaargang 8* (1), 79-86. Geraadpleegd via DBNL (KB, nationale bibliotheek) van https://www.dbnl.org/tekst/_bio001199801_01/_bio001199801_01_0011.php
- Fonioková, Z. (2020). What's in an I? Dissonant and Consonant Self-Narration in Autobiographical Discourse. *Biography*, 43(2), 387–406. <https://doi.org/10.1353/bio.2020.0034>
- Hamilton, C. (2021). *Philosophy and autobiography : reflections on truth, self-knowledge and knowledge of others*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-03070657-9>
- Hammersley, M. (2022). Emergent design. In *The SAGE Handbook of Qualitative Research Design* (Vol. 2, pp. 55-68). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781529770278>.
- Henderson, D. (2019). *How to Read a Diary: Critical Contexts and Interpretive Strategies for 21st-Century Readers* (1st ed.). Routledge. <https://doi-org.proxy-b.rug.nl/10.4324/9781315198057>

- Lejeune, P. (2009). *On Diary*. University of Hawaii Press. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1515/9780824863784>
- Levitt, H. M., Bamberg, M., Creswell, J. W., Frost, D. M., Josselson, R., & Suárez-Orozco, C. (2018). Journal article reporting standards for qualitative primary, qualitative meta analytic, and mixed methods research in psychology: The APA Publications and Communications Board task force report. *American Psychologist*, *73*(1), 26–46. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1037/amp0000151>
- Neisser, U. (1994). Self-narratives: True and false. In U. Neisser & R. Fivush (Eds.), *The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative* (pp. 1–18). Cambridge University Press.
- Parlevliet, S. (2023). Puberpedagogiek aan het begin van de twintigste eeuw. (Document Topics master thesis 2023-2024, RUG, Ethics of Education). Faculteit Gedrags- en maatschappijwetenschappen, RUG. Geraadpleegd op 12 november 2023 van <https://brightspace.rug.nl/d21/le/lessons/244376/topics/3536000>
- Popkin, J. D. (2005). *History, historians, & autobiography*. University of Chicago Press.
- Rury, J. (2006). Historical Research in Education. In J. L., Green, J. Green, G. Camilli, P. B. Elmore & P. Elmore (Eds.), *Handbook of complementary methods in education research* (pp. 323-333). Taylor & Francis Group.
- Smith, S., & Watson, J. (2010). *Reading autobiography: A guide for interpreting life narratives* (second edition). University of Minnesota Press.
- Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., & Braun, V. (2017). Thematic analysis. In Willig, C., & Rogers, W., *The SAGE Handbook of qualitative research in psychology*. SAGE Publications Ltd, <https://dx.doi.org/10.4135/9781526405555>.
- Vermeer, L. (2020). Stretching the Archives. Ego-Documents and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art. *Low Countries Historical Review*, *135*(1), 31-69.
- Wagner-Egelhaaf, M. (2019). *Handbook of Autobiography / Autofiction*. De Gruyter. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1515/9783110279818>

Scripties

- Cornelisse, M. (2020). *Puberteitspsychologie aan het begin van de 20e eeuw. Een studie naar het gedrag van de puber Jaap Kann en de omgang van Otto Barendsen daarmee, aan de hand van de dagboeken van Barendsen*. [Bachelorscriptie Onderwijskunde, Rijksuniversiteit Groningen]. Student Theses Faculty of Behavioural and Social

Sciences (public). Geraadpleegd van
<https://gmwpublic.studenttheses.ub.rug.nl/>

De Lange, L. (2022). *Omgaan met maatschappelijke actualiteit in het Reformpedagogisch voortgezet onderwijs van een eeuw geleden. De casus van Otto Barendsen en Jaap Kann (1914-1918)*. [Masterscriptie Ethics of Education, Rijksuniversiteit Groningen].

Geraadpleegd op Geraadpleegd van <https://gmwpublic.studenttheses.ub.rug.nl/>

Schoonhof, M. (2023). *Jaap en schoolmeesters met idealen Een onderzoek naar de verwerking van onderwijskundige idealen in de praktijk op het Nederlandsch Lyceum en in het onderwijs aan Jaap Kann, 1909-1918*. [Ongepubliceerde Masterscriptie, History Today]. Rijksuniversiteit Groningen.

Van der Meer, I. (2024). *De puberteitspsychologie van Otto Barendsen, een historisch onderzoek naar de puberteitspsychologie aan het begin van de twintigste eeuw*. [Masterscriptie Orthopedagogiek, Rijksuniversiteit Groningen]. Geraadpleegd op Geraadpleegd van <https://gmwpublic.studenttheses.ub.rug.nl/>

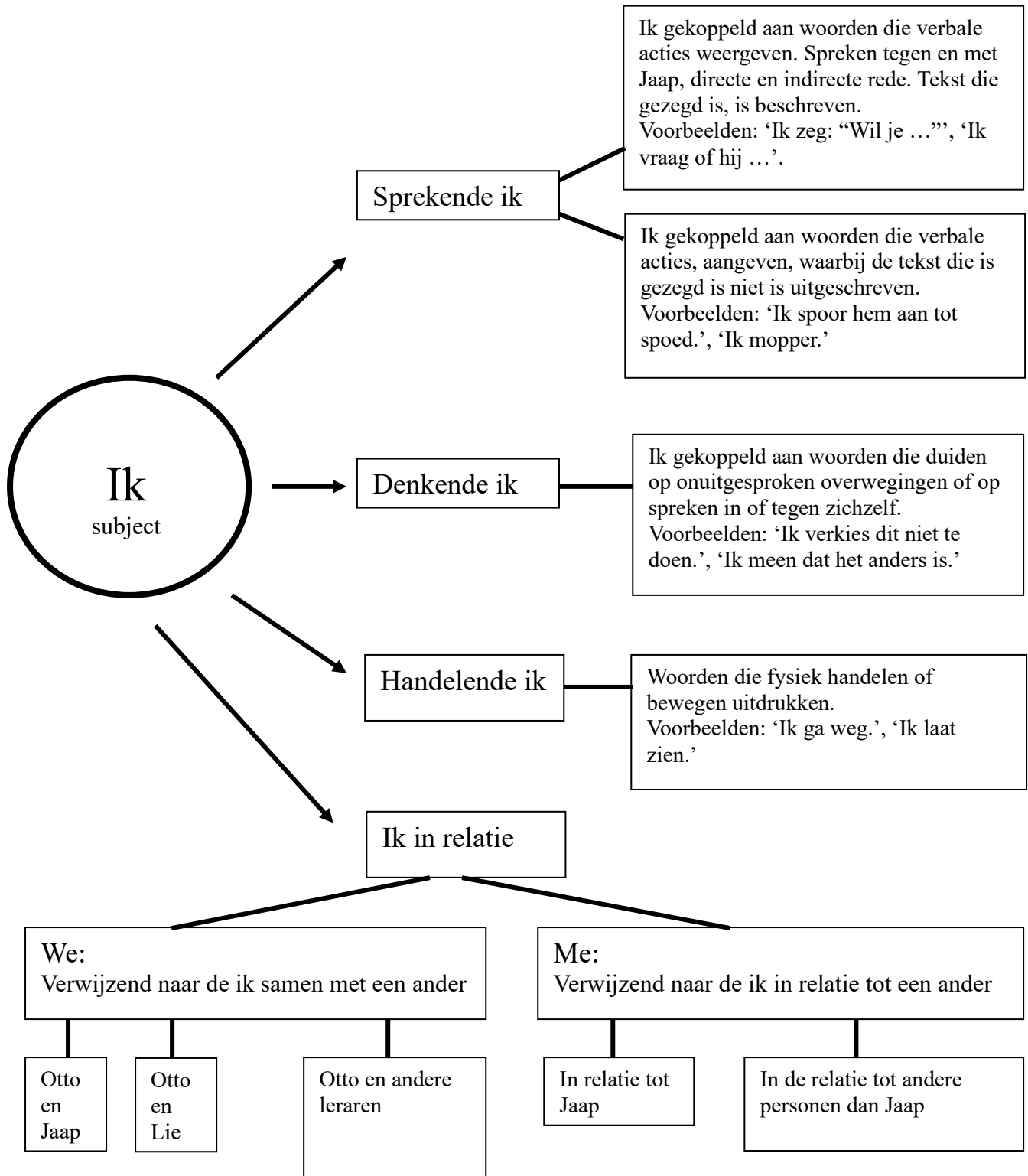
Bijlage A De tool kit van Smith en Watson (2010)

De vragen die Smith en Watson (2010) formuleren, zijn verdeeld over 24 categorieën die in alfabetische volgorde worden beschreven.

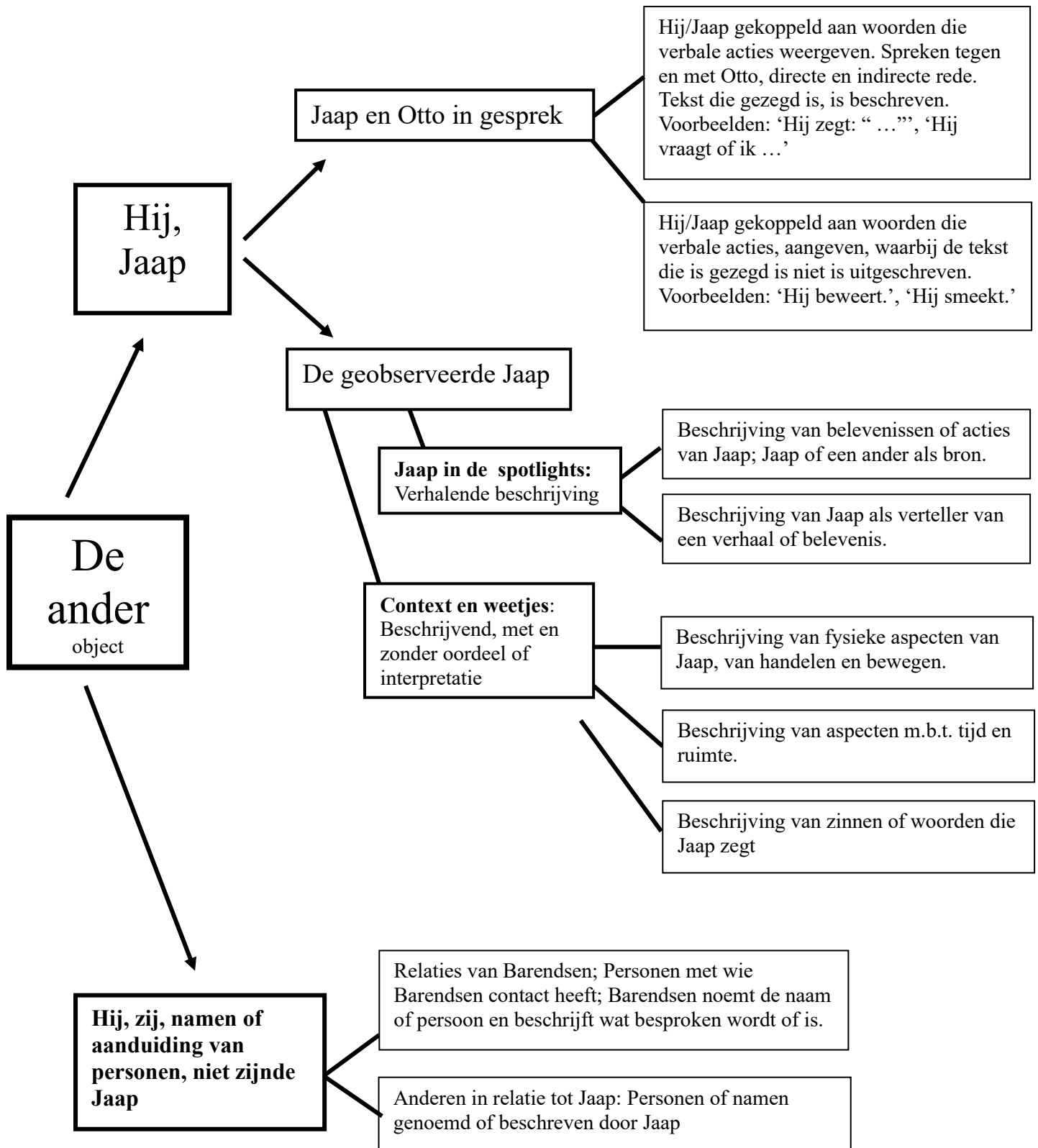
1. Agency
2. Audience and Addressee
3. Authority and Authenticity
4. Authorship and the Historical Moment
5. The Autobiographical “I”
6. Autographics
7. Body and Embodiment
8. Coherence and Closure
9. Collaborative Autobiography
10. Ethics
11. Evidence
12. Experience
13. History of Reading Publics
14. Identity
15. Knowledge and Self- Knowledge
16. Memory
17. Narrative Plotting and Modes
18. Online Lives
19. Paratexts
20. Relationality
21. Space and Place
22. Temporality
23. Trauma and Scriptotherapy
24. Voice

Bijlage B Labels/code en thema's

De autobiografische 'ik': Otto Barendsen, de 'ik' in de dagboeken over Jaap Kann (Subject)

Relationaliteit: De ander, de 'hij' of 'zij' over wie Otto Barendsen schrijft (Object)

Bijlage C Een verhaal van Jaap

Een verhaal van Jaap, opgeschreven door Otto Barendsen
Dagboek, 6 maart 1916, fragment 236

Hij is zeer beslagen, zeer onder de indruk van een standje dat hij heeft gehad van de rector over het geval Kuik. Hij is stil, moppert af en toe, doet dan het volgende verhaal:

Caas heeft me overal voor uitgemaakt, meer dan bar en hij liet me nauweliks aan het woord. Hij wou me ook geen les geven voor hij met meneer Kuik over 't geval gesproken had. Hij moest eerst eens zien of ze hem nog wel weer op school zouden toelaten.

Caas kan dat allemaal zo heerlijk verdraaien ten gunste van de leraar. En hij zei dat hij volstrekt geen reden had om alles te geloven wat ik zei. Of ik dan meende dat wat ik zei zo onfeilbaar was, of ik dan nooit eens wat verkeerd zei. Hij had zelfs reden om te menen dat ik ook wel onwaarheid sprak. Nou dat pleit niet voor je dacht ik. Ik heb alles doodstil aan zitten horen. Later beweerde hij nog dat ik ook driftig was geworden hij kon het zien aan mijn gezicht. En ik moest maar weggaan.

Goed ik ging naar Gerzon en daar kreeg ik een pluimpje dat ik mijn les zo uitstekend geleerd had. Toen godsdienstles bij Cohen. Toen ik daar een poosje was kwam Caas weer binnen. Meneer zou ik die jongen straks even kunnen spreken - we denken er over om hem van school te zenden.

Cohen schrok er van maar hij zei heel gewoon: Goed meneer. En hij ging met me door. Caas had zeker gedacht dat Cohen er ook op in zou gaan maar die nam het kalm op.

Na de les van Cohen kwam ik in de kamer van Caas en daar zat Kuik op een sofa en die keek almaar de andere kant op. Caas deed heel erg geniepig beleefd, hij zei almaar U en een stoel die bij de tafel stond schoof ie er tegen aan dat ik er niet op kon gaan zitten. Ik moest blijven staan en leunde een beetje tegen de tafel. Gaat U maar op Uw eigen benen staan. U hebt niets anders te antwoorden dan op de vragen die ik U zal stellen.

Nou toen vroeg ie: Bekent U dat U dat hebt gedaan? En dat?

En hij keek me al maar heel gemeen aan. Maar ik keek hem geloof ik nog wel 60 keer zo gemeen aan. En Kuik zat geloof ik te maffen, die keek helemaal niet mijn kant uit.

Na dat verhoor moest ik proefwerk maken voor Aardrijkskunde. Toen 't af was gaf Caas me een pluimpje. Hij was toen weer veel te lief. Als hij eerst zo beroerd is dan moet hij ook maar de hele dag zo beroerd blijven. Later kwam hij me zeggen dat hij had voorgesteld me van school te sturen. Veertien dagen wegzenden leek hem niet geschikt. Maar meneer Kuik had voorgesteld het nog maar één keer te proberen. Maar denkt die vent nou dat ie me waarachtig op zo'n manier kan verlakken. Dat zeggen ze immers altijd? Dat vind ik nou zo vies geniepig (hij bedoelt waarschijnlijk onwaarachtig).

En ik moest excuus vragen aan meneer Kuik voor dat ik zo driftig was geweest. Ik zei dat ik dat wel wilde maar ook nergens anders voor. Dat werd me ook niet gevraagd.

Later was Kaas weer aldoor erg lief, och zo lief. Laat de vent naar de pomp lopen. Die lievigheid bevalt me niet .....

Hij heeft er nog heel wat over te mopperen, dwaalt er telkens weer heen met zijn gedachten en 'k heb grote moeite hem aan 't werk te houden.